

**ОНОРЕ
БАЛЬЗАК**

**ПОМОВНИК
ШАДЕР**

**ДЕРЖВИДАВ
УКРАЇНИ**

О. БАЛЬЗАК

ПОЛКОВНИК ШАБЕР
ТА
ГОБСЕК

З ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ
ПЕРЕКЛАВ ГР. ОБЕРЕМОК

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі українського друку», «Картковім реєртуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати.

Дніпропетровське, друкарня
ім. 25-річчя ВКП Поліграфтресту.
Зам. № 2208.

ОНОРЕ БАЛЬЗАК — НОВЕЛІСТ

У великій—на дев'яносто два заголовки—серії белетристичних творів Бальзакових почесне місце належить його раннім соціально - побутовим новелям «Гобсек» (1830) і «Полковник Шабер» (1832). Щоправда, не можна сказати, щоб ці порівняно недозрілі твори славетного письменника мали якісь виняткові стилістичні, композиційні або соціально - тематичні вартості, навпаки, слабкий розвиток діялогу, важка композиція, велика кількість вставних сцен та описів «жанрового» характеру, нечітка соціальна характеристика — загалом, всі звичайні хиби Бальзакової художньої прози—виявляються в цих творах з особливою силою, через поглядно невеликий розмір та діапазон сюжету, і яскраво свідчать про певну недостиглість літературного хисту авторового в 1830 – 1832 роках, коли Бальзак лише починав переходити від своїх ранніх (і досить шаблонових) прайдисвітських романів до здійснення грандіозного задуму—створити соціально-побутову епопею «Людська комедія». Високої історично - літературної вартости надає цим раннім новелям не соціально-художня викінченість твору, а їх видатна характеристичність для прози Бальзакової взагалі. Хаотична й вигадлива мішанина раннього натуралізму з пережитками романтизму, глибокої психологічної аналізи з примітивною мелодрамою, соціальних нарисів, що вражають своєю силою і влучністю, зі штучною фантастикою та поверховою авантурністю—такий мало не ввесь Бальзак і такі, зокрема, ці дві новелі, що в них кількість сирого літературного матеріялу явно перевищує конструктивні здібності молодого письменника. Оноре Баль-

зак народився 1799 року, почав писати — під власним ім'ям — 1829; отже, початок тридцятих років життя — це для письменника - прозаїка звичайно лише початок справжньої та дійсно своєрідної художньої творчости (якщо він взагалі здатний до цього); проте, часто - густо окремі невеличкі твори цієї доби характеристичніші й типовіші для його літературного хисту або, принаймні, подають виразнішу та концентрованішу картину його персональних художніх досягнень, ніж пізніші великі романи, пильніш додержані з технічного боку та перевантажені певною літературною традицією і зм'якшені авторовим потуранням художньому смакові й звичці широких читацьких кіл. Такі, наприклад, ранні новелі Мопасана або Горького супроти їхніх останніх романів; і треба визнати, що Й. Бальзак, всупереч усій літературній оригінальності своїй, найсвоєрідніший саме в творах, написаних у 1830 — 1835 роках («Гобсек», «Родинний лад», «Шагреньова шкура», «Тридцятилітня жінка», «Полковник Шабер», «Сільський лікар», «Ежені Гранде», «Батько Горіо», «Серафіта», тощо), а не в продукції дальших п'ятнадцятьох років своєї літературної діяльності; бо коли широкі читацькі та критичні кола визнали його за великого письменника та звикли до його художнього стилю, він теж звик до нього і не дуже дав за сuto - естетичне вдосконалення своєї творчости, захоплений її величезним тематичним та політичним діяпазоном *); а відомо, що в цій галузі кожна зупинка якнайлегше перетворюється на регрес та певний трафарет. Отже, вищезазначені дві новелі Бальзакові належать до найсвіжіших та найтиповіших художніх творів великого белетриста.

Проте, не треба перебільшувати. Запевняти, що окремий твір певного автора є найхарактеристичніший з усієї його літературної спадщини та найпридатніший для нашого чи-

*) Звичайно, ми обминаємо тут чисто - стилізаторську течію в художній творчості Бальзака — його знамениті «Забавні оповідання», стилізовані під еротичну прозу французького ренесансу, що стоять осторонь у всій його літературній спадщині.

тача,— це, здається, є, так би мовити, специфічна функція або професійна звичка авторів «передмов» та «вступних статей»; ми принципово віддаємо перевагу найгострішій критиці, якщо вона відповідає справжнім інтересам сучасного читача. Величезна п'ятдесятитомова серія белетристичної епопеї Бальзакової — без сумніву, одне з найзначніших явищ західно-європейської літератури XIX століття й одночасно — як це на перший погляд не дивно — одне з найменш актуальних для художнього сприймання сучасного масового читача. Бальзак, що дав у своїх творах глибоке й правдиве, кінець - кінцем, виображення соціального й загально - культурного життя цілої доби, належить, не зважаючи на це, до письменників, яких усі знають та яких майже ніхто не стане читати тепер для власної чисто - естетичної приемності ; і це не без підстав. До краю важка Бальзакова манера викладу, з замало розвинутим діялогоом, з великою кількістю сuto - описових частин твору, з незграбно - штучною або, навпаки, вбійчо - прямолінійною композицією, з цілковитим браком будь - яких спроб полегшити читачеві процес читання (зовні це позначилося хоча б браком поділу на окремі розділи), — все це неминучо відвертає сучасного масового читача, що звик до зовсім інших засобів оповідання і до незрівняно вищого ступня літературної техніки. Але й кваліфікований нинішній читач, вихований на виразній диференціації літературних течій і стилів, ледве може миристи з художньою недодержаністю Бальзакового стилю, де елементи раннього натуралізму химерно переплітаються з пережитками пізнього романтизму, вичерплива психологічна аналіза межує з поверховим пройдисвітством бульварно-кри-мінальної белетристики (саме межує, а не сполучається органічно як, наприклад, у Достоєвського), і де серйозний соціальний роман раз - поуз - раз перетворюється на слізливу мелодраму і навпаки. Історично - літературне значення художньої прози Бальзакової — величезне ; що прототип і джерело європейського реалістичного роману, тобто основної форми сучасної белетристики ; але саме, як «прототип», справляє вона деякими сторонами вражіння чогось явно невикінченого, а деякими — чогось переобтяженої зайвим традиційним балансом.

том; з цих причин і видається вона в безпосереднім читацькім сприйманні застарілішою за прозу Стандаля або навіть Вольтера — прозу далеко, в суті, архаїчнішу, та зате не «прототип», а справжній «тип», тобто послідовне й бездоганно - суцільне завершення певної літературної лінії.

Звичайно, соціальний (у вузькім розумінні слова) або побутово - описовий бік літературної творчості Бальзакової менш розчаровує сучасного читача; проте, й тут справа залишається непевною. До Бальзака, як описувача французької буржуазної культури першої половини XIX століття, треба ставитись обережно, ввесь час маючи на увазі специфічну обмеженість його соціального світогляду. Він створив цілу галерію соціально - історичних типів, змалював цілу добу західно - европейської історії, та змалював її виключно як сучасник, ніде не виходячи за межі досить-таки вузького кола ідей і інтересів, що панували у французькім суспільстві за часів Людовика XVIII, Карла X та Луї-Філіпа (характерно, що навіть перша імперія для нього вже цілком чужа епоха, і він змальовує її в деяких своїх романах дуже шаблоново й невиразно). Аристократія, велика й дрібна буржуазія, артистична богема, богемна та буржуазна інтелігенція, почасти—люмпенпролетаріят, нарешті — селянство, — ось ті суспільні шари, що Бальзак малює з дивною виразністю й силою; та він увесь в їхнім оточенні, він сприймає його як щось статичне й незмінне, він сліпий і глухий до тих соціальних рухів, що поволі нарощують під сонцем липневої монархії в добу збудження робітництва, щоб виявитися в революційній бурі 1848 року.

Попри велике розуміння зовнішніх суспільних взаємин, Бальзакові зовсім бракувало історичного чуття; тому він змалював свою добу—добу бльоку фінансової аристократії з аристократією придворною,—як щось самодовільне, відірване від усього попереднього й наступного; і цю статичність описів його ніяке віртуозне відтворення соціальних та психоідеологічних деталей не може надолужити перед сучасним читачем, вихованим саме на історичнім і діялектичнім розумінні суспільних стосунків.

Звичайно, смішно було б виводити з усього сказаного вище, ніби Бальзака не слід читати або перекладати; навпаки, дуже слід,— тільки не треба сподіватися, що велики романи його стануть колинебудь об'єктом масового читання, подібно до Диккенза чи Золя або інших натуралістів, що йм той же Бальзак багато дечим у пригоді став (недаремно ж назвав його Золя «прабатьком сучасних натуралістів»). Але і студент, і літератор, і історик безумовно потрібують, щоб були бездоганні переклади окремих взірцевих творів Бальзакових; не знаючи бо Бальзака, не можна собі скільки-будь виразно уявити ні літературну еволюцію XIX століття, ні культурне життя французьких заможних кляс тридцятих та сорокових років. А поміж таких взірцевих творів окремі соціально - побутові новелі Бальзакові заслуговують на найбільшу (порівняно) увагу з боку широких читацьких кіл, бо невеличкий розмір їхній, так би мовити, нейтралізує багато дефектів Бальзакового стилю (розтягненість, надмір дидактичних або реторичних екскурсів, монотонний виклад) і водночас концентрує в короткій фабулі найкращі й найцікавіші риси художньої творчості авторової. Це в першу чергу стосується з зазначених вище причин, до ранніх новель, отже й «Гобсека» та «Полковника Шабера». Ці дві новелі — викінчений вияв майже всіх позитивних літературних властивостей Бальзакової художньої прози. Вражає в цих творах, поперше, їхній величезний культурно - історичний діяпазон, уперте прагнення авторове притягти у сферу свого відтворення, розпізнати й схарактеризувати максимум побутових, суспільних та психологічних явищ, приступних його спостереженню. Звичайно, ми не переказуватимемо тут сюжету цих двох новель, нехай читач сам тільки зверне увагу на те, як Бальзак остаточно використовує в них кожний ступінь у розвитку основної — досить елементарної — фабули для послідовного розгортання нових і нових соціально - побутових або психо-ідеологічних подробиць. Надмірне багатство тематичного матеріялу є в данім разі не випадковий літературний дефект, а закономірний симптом того величезного жанрового зрушения, що його зазнала в Бальзака белетристична форма

взагалі; зокрема «Гобсек»—чи не перша західно - европейська «соціальна новеля» в сучаснім розумінні цього терміну, тобто такий твір, що не задовольняється послідовним запровадженням певних соціальних тенденцій у своїм сюжеті (як це є в «соціальній новелі» XVIII століття, у Вольтера або в Дідра, наприклад), а намагається конкретно відбити матеріальний і соціальний побут певної суспільної верстви й доби з усією її неповторною й невичерпною різноманітністю. Зрозуміло, що примітивніші літературні форми першої третини XIX століття виявилися в данім разі недостатніми для белетристичного виображення такого широкого матеріялу; вони деформуються під його тиском і частково втрачають своє художнє значення; наприклад, у «Гобсеку» описова частина новелі, присвячена цьому, так би мовити, ідеальному лихвареві, явно переважає частину фабуляру (історія боротьби за спадщину графа де-Ресто); в «Полковнику Шабері» описи паризьких зліднів так примітивно сполучені з головним сюжетом, що вони надають йому надто сентиментального тону, всупереч основному, зовсім не сентиментальному, а навпаки — стойчно - мужньому емоційному забарвленню цієї новелі. Та ця максимальна насиченість життєвим матеріялом уже сама надає цим творам виключної історично - літературної ваги й робить їх придатними до художнього сприймання навіть — кінець - кінцем — для сучасних широких читацьких кіл, не зважаючи на надзвичайну архаїчність та еклектичність більшості чисто - літературних засобів, вжитих тут у автора.

Величезний зрост соціального й культурно - історичного значення белетристики, як певного літературного жанру,— от що робить ці дві новелі визначними художніми творами XIX століття і забезпечує їм серйозну увагу, принаймні, кваліфікованого сучасного й майбутнього читача; бо створення справжньої соціальної белетристики (протилежно до тенденційно - дидактичної белетристики XVIII стол., до псевдо - історичної та сентиментальної романтичної белетристики, до чисто - психологічної белетристики (Стандаля тощо) — є основна «життєва праця» Бальзака, його головне художнє осягнення, а самий процес цього ґрунтовного ламання й реорганізації

традиційних літературних форм лише в небагатьох високо-художніх белетристичних творах відбився так яскраво, як у «Гобсеку» або в «Полковнику Шабері». І це не випадково ; бо треба мати на увазі, що Бальзак сам був у молодості нотаріальним клерком *) і добре ознайомився з усією цивільно-правною атмосферою своєї доби ; отже, його тенденція до максимальної життєвої насиченості белетристичного твору могла, в першу чергу, реалізуватись саме в новелях юридично-фінансового «ділового» змісту, як ці дві. Взагалі вони належать до тих творів Бальзакових, де він менше конструює та фантазує, а більше додержується правдивого опису матеріальних і громадських сторін життя. Цьому не суперечить і авантурна фабула в «Полковнику Шабері» — дещо парадоксальна, але цілком імовірна, як показують, між іншим, окремі аналогічні випадки з історії франко - пруської війни 1870 — 1871 року та світової війни. Розуміється, основна цінність обох новель для сучасного читача — не в розвитку фабули, а саме в описових частинах твору та в майстерній характеристиці головних осіб, вельми типових для громадського життя двадцятих та тридцятих років : старий наполеонівський офіцер Шабер і адвокат Дервіль у «Полковнику Шабері», той самий адвокат Дервіль і лихвар - фінансист Гобсек у «Гобсеку». В цій останній парі дуже виразно й довідно відбувається характеристичний для останніх років реставрації та для доби Луї - Філіпа бльок поміж фінансовим капіталом, що тоді саме рішуче пересилував у Франції старіший торговий капітал, і зверхніми шарами буржуазної інтелігенції ; цей бльок був тільки - но налагоджений і тому обидві сторони сприймали його з підвищеною чутливістю та недовірою.

*) Батько намагався зробити з нього нотаря ; та Оноре уперто відмовлявся, мотивуючи цю відмову — як оповідає відома анекдота — тим, що «є великі адвокати, політики, письменники, полководці, тощо, проте не буває великих нотарів». Ця анекдота мабуть краще від докладних біографічних даних характеризує особисту вдачу Бальзакову та «приватний імперіалізм», типовий для французької дрібної буржуазії першої половини XIX віку (див., наприклад, «Червоне й чорне» Стандаля).

Якщо ці соціальні типи змальовані в даних новелях цілком реалістично, а деякі риси оповідання нагадують навіть пізніший французький натуралізм (наприклад, дуже вульгарні жарти клерків в адвокатській конторі Дервілевій — Бальзак ледве чи не перший зважився запроваджувати, для правдивости, недотепні жартики до змісту художнього твору), то саме в жіночих постатах обох новель концентрується протилежна тенденція Бальзакового стилю, тенденція до емоційних — доречі, досить вульгаризованих — пережитків романтизму. Остаточне епігонство цієї літературної школи відбувається прегарно, хоча й проти волі авторової, в банальнім образі «демонічної» жінки-аристократки — графині Феро в «Полковнику Шабері», графині де-Ресто в «Гобсеку». Дуже знаменне й заслуговує на увагу кваліфікованого читача, що навіть сам Бальзак з усім своїм мистецтвом психологічного портрета, надавши, згідно з історичною істиною, дуже низького соціального походження обом цим представницям представраційної аристократії, а другій з них — також деякого людянішого почуття, все ж таки не спромігся зробити ці пізньоромантичні трафарети справжніми життєвими образами.

Отже, Бальзак, з одного боку, включає в своє оповідання таку величезну силу соціальних і побутових картин, стільки майстерних описів (досить нагадати закінчення «Гобсека» — чудовий опис останнього помешкання старого лихваря), що часом здається, що сюжет новелі лише править авторові за привід, щоб змалювати як найбільше конкретних побутових подробиць, соціальних ситуацій і соціально-психологічних типів; з другого боку, цей самий сюжет дає авторові й змогу послідовно розвивати в образах кожної новелі своєрідну, й принаймні дуже характеристичну для даної доби філософію крайнього волюнтаризму. Сила людської волі перемагає все, навіть себе саму, через зрешення буйних пристрастей; такий етичний ляйтмотив майже кожного твору Бальзакового:

«Щастя або в сильних переживаннях, що збавляють життя, або в регулярних заняттях, що обертають їх (люді) в англійську машину, яка працює в точно розмірений час.

Над цими видами щастя є ще цікавість, буцім то шляхетна, спрямована на пізнання тайн природи або на певне підроблення її явищ. Хіба не в цім полягає, в двох словах, мистецтво або наука, пристрасть або спокій?» («Гобсек»).

Ще виразніше сказано про це в романі «Шагреньова шкура»:

«Я одкриваю вам зараз в небагатьох словах велику таємницю людського життя. Чоловік виснажується двома інстинктивними діями, які висуشعуть джерело його життя. Два дієслова висловлюють дві форми, що їх набирають - ці дві причини смерти: хотіти і могти. Між цими двома висловами людської діяльності перебуває інша форма, якою володіють мудреці. Хотіти – спалює нас, а могти – нас зруйновує, але знати – зберігає нашу кволу організацію в постійному стані спокою» (переклад В. Вражливого, ДВУ, 1929, стор. 57).

Чи не знаменно, що весь цей хід думок самостійно виникає у Бальзака саме тоді, коли Шопенгауер творить свою філософську систему пессимістичного волюнтаризму? Так морально-дидактична «філософська» белетристика XVIII століття вперше перетворюється у Бальзака на справжню філософську (вже не тенденційну, а ідейну) белетристику. Та окрема аналіза цієї сторони літературної творчости Бальзакової відвела б нас надто далеко від Бальзака-новеліста, бо в новелі, як правило, для абстрактної філософії нема місця; в ній автор висловлюється здебільшого образами, а окремі філософські сентенції тільки натякають на те, що міститься в інших творах письменника – в його великих романах.

В. Державин

ПОЛКОВНИК ШАБЕР

— А диви, знов той старий карик¹!

Цей вигук вихопився в писарчука, що належав до категорії тих, що їх по адвокатських конторах звичайно називають „побігунами“. Він якраз з великим апетитом умінав шматок хліба і, оддерши від нього трохи м'якушки, злішив кульку і жарто-ма ~~кинув~~ її через кватирку у вікні. Добре наміренна кулька вдарилась об капелюх незнайомця, що переходив через двір дому на вулиці Вів'єн, де мешкав адвокат Дервіль, і підскочила майже до висоти вікна.

— Сімонене, покинь збиткуватися над людьми, а то я тебе вижену! Який би бідний не був клієнт, він усе ж людина, чорт забери! — grimнув старший клерк, перестаючи підраховувати судові витрати.

„Побігуни“, такі як Сімонен, це звичайно хлопці тринадцяти, чотирнадцяти років, що по всіх конторах бувають у виключнім розпорядженні старшого клерка, який навантажує їх дорученням та любовними записками, коли ті розносять повістки возним та прохання до суду. Своїми звичками вони належать до паризьких вуличних хлопців, а долею — до сутяг. Ці діти майже завжди безжалісні, невгамовні, неслухняні, майстрі складати куплети, глузівники, жадні і ледачі. Проте, майже в усіх

таких писарчуків є десь на п'ятім поверсі стара мати, і вони ділять з нею тридцять або сорок франків своєї місячної платні.

— А чому ви називаєте його старим кариком, якщо він людина? — спитав Сімонен тоном школяра, що спіймав свого вчителя на помилці.

І він знову взявся до хліба з сиром, спершись об лутку вікна; він відпочивав стояче, як коні в таратайці, піднявши ногу і спираючись на ніс черевика.

— Яку б нам штуку втяти тому китайцеві? — тихо спитав третій клерк, Годшаль, спиняючись посеред розумувань, що він їх розводив у прохані, яке писав начисто четвертий клерк, а копії робили два недавно прибулі з провінції неофіти.

І він далі імпровізував:

— ...Але в своїй шляхетній і ласкавій мудrosti, Його Величність Луї Вісімнадцятий (пишіть повно літерами, мудрий Дороше, ви ж пишете начисто), уявши до своїх рук керування королівством і розуміючи... (і що він розумів цей гладкий блазень?) високу місію, яку на нього поклало божественне Провидіння!..... (знак оклику і шість крапок; у судах досить релігійні, отже зійде), найперше здумав, як за те свідчить дата нижезазначеного повеління, загладити лихо, що його завдало жахливе й сумне революційне лихоліття, повернувши своїм численним (численним, це повинно сподобатися суддям) вірним слугам усе їхнє непродане майно, незалежно від того, чи перебуває воно у віданню громадському, чи у віданню ординар-

ному або екстраординарному держави, чи, нарешті, передане громадським установам, і ми твердимо і обстоюємо, що саме такий дух і розуміння цього славетного і такого справедливого повеління, даного у...

— Почекайте,— сказав Годшаль трьом клеркам,— ця мерзенна фраза перейшла в мене на другу сторінку.— Отже,— казав він далі, проводячи язиком по залому гербового паперу, щоб краще було перегорнути сторінку,— отже, якщо хочете йому встругнути штуку, скажіть, що патрон приймає своїх клієнтів тільки о другій-третій годині вночі; побачимо, чи прийде тоді ця стара шельма.

І Годшаль знов узявся за нескінчену фразу:

— *Даного* у... Ви вже написали? — спитав він.

— Написали,— прокричало троє копістів.

Усе йшло разом — і прохання, і балачка, і змова.

— *Даного* у... Га, татуню. Букаре, коли дано повеління? Треба ж писати точно, *saquerlotte*²⁾!

— *Saquerlotte!* — повторив один з копістів перше ніж Букар, старший клерк, устиг відповісти.

— Що! Ви написали *saquerlotte*? — вигукнув Годшаль, глянувши на новака заразом і суворо, і глузливо.

— Ну, звичайно, — сказав Дорош, четвертий клерк, нахилившись до копії свого сусіди,— він так і написав: треба ж писати точно і *sakerlotte* через *k*.

Клерки зняли голосний регіт.

— Що! Пане Гюре! Ви берете слово *saquerIotte* за юридичний термін? А ще кажете, що ви з Мортаня! — вигукнув Сімонен.

— Гарненько вишкrebіть, — сказав старший клерк. — Якби суддя, що оподатковує справи, побачив такі штуки, то він сказав би, що це на глуз. Наробили б ви клопоту патронові. Отже, Гюре, більше не робіть таких дурниць. Нормандцеві не годиться недбало писати прохання. У законників це все одно, що у військових „струнко“.

— *Даного у... у...* — спитав Годшаль. — Та скажіть же, Букаре, коли?

— У червні 1814 року, — відповів старший клерк, не припиняючи своєї роботи.

Стук у двери перебив фразу довжелезного прохання. П'ять зубастих, з жвавими очима, з кучерявими головами клерків повернулись до дверей, усі разом миччю прокричавши:

— Ввійдіть!

Букар, з головою закопавшись у купу справ, званих по-судовому „дріб'язком“, далі складав свою відомість судових витрат.

Контора містилась у великій кімнаті, з клясичною пічкою, що стоїть по всіх сутяжницьких вертепах. Залізна труба косиною перетинала кімнату і сполучалася з замурованим каміном, на мармуровому виступі якого виднілися шматки хліба, трикутники сиру „брі“, холодні свинячі котлети, склянки, пляшки і чашка з шоколядом старшого клерка. Паході від цих харчів так поєднувалися з смородом від без міри розпеченої пічки із осо-

бливим запахом канцелярій та старих паперів, що лисичого смороду там не було б чути.

Підлога була вже вкрита болотом і снігом, що поносили клерки. Коло вікна стояло писем не бюрко старшого клерка, а до нього притулився столик другого клерка. Другий клерк у цей час готував папери до суду. Була може восьма, а може дев'ята година ранку. У конторі було тільки й прикрас, що великі жовті афіші, які повідомляли про накладання арешту на нерухоме майно, про продаж, ліцитацію, про остаточні або попередні присуди, ці гордощі адвокатських контор. Позад старшого клерка стояла величезна шафа, що заставляла стіну згори й донизу і кожна полиця якої була набита паками паперів, з яких звисала безліч етикеток та червоних ниток, що надавали судовим справам своєрідного вигляду. Долішні полиці були повні пожовтілих від ужитку папок, обгорнутих синім папером, на яких були вписані прізвища поважних клієнтів, чиї соковиті справи якраз „варилися“.

Брудні шибки у вікні пропускали мало світла. А втім у лютому в Парижі найдеться небагато таких контор, де можна було б зранку до десятої години писати без лямпи. За них ніхто не дбає, і це цілком зрозуміло, бо туди всяк приходить, але ніхто там не лишається, нічийого особистого інтересу така банальна обстанова не притягує; ні адвокат, ні позовники, ні клерки не дбають про те, щоб причепурити місце, що для одних становить школу, для других щось тимчасове, скороминуще, а для господаря — лябораторію.

Затягана мебля переходить від адвоката до адвоката з такою сумлінною точністю, що по деяких конторах ще й досі є канцелярійні приладдя, що походять ще від правників Шле, як скорочено звано колись Шатле, судову установу, що за тодішніх порядків являла собою теперішній суд першої інстанції. Ця темна, вкрита грубим шаром пороху контора мала в собі, як і всі інші, щось відразливе для позовників і була одною з найогидніших паризьких потвор.

Справді, якби не було вогких ризниць, де молитви важать і продають як прянощі, якби не було крамниць старих речей, де майорять лахмани, що розбивають усі життєві ілюзії, показуючи нам, де кінчаються наші свята,—якби не ці дві клоаки поезії, то адвокатська контора з усіх соціальних крамничок була б найжахливіша.

Але такі самі і гральний дім, і суд, і лотерійне бюро, і дім розпусти. Чому? Може тому, що в цих місцях драми, відограючись у душі людини,роблять її нечутливою до оточення, і цим, певне, можна пояснити також і простоту в житті великих мислителів та великих честолюбців.

— Де мій ножик?

— Я снідаю!

— Ану, йди ти собі! Он уже й пляма на проханні.

— Тихо, панове!

Такі вигуки разом розляглись, коли старий позовник причинив за собою двері з тією покорою, що робить ненатуральними рухи нещасної людини.

Незнайомець спробував був усміхнутися, але м'язи на його обличчі ослабли, коли він побачив, що даремне шукати хоч найменшої ознаки приязні на невблагано безжурних обличях шости клерків. Безумовно звиклий розпізнавати людей, він дуже ввічливо звернувся до побігун, сподіваючись, що може хоч цей попихач відповість йому м'яко.

— Можна мені бачити вашого патрона, пане?

Але глупливий побігун, замість відповісти бідоласі, тільки постукав себе пальцями по вусі, немовби хотів сказати, що він глухий.

— Чого бажаєте, пане? — спитав Годшаль, запи-хаючи в рот такий шматок хліба, що ним можна було б набити гармату, і, розмахуючи ножем, закидав ногу за ногу так, що нога, що була в повітрі, долітала до рівня очей.

— Я приходжу сюди вже вп'яте, — відповів клієнт.—Мені треба поговорити з паном Дервілем.

— Ви в якійсь справі?

— Так, але я можу про неї розповісти лише панові...

— Патрон спить; якщо ви бажаєте з ними порадитися в якій-небудь спірній справі, то він над серйозними справами працює лише опівночі. Але якщо ви захотіли б розказати нам про вашу справу, ми могли б вам не згріште за його...

Незнайомець лишився безстрасний. Він почав скромно роздивлятися навколо себе, мов собака, що, забравшись у чужу кухню, боїться, щоб його там не побили. Завдяки своєму становищу клерки ніколи не бояться злодіїв; вони й не подумали

запідозрити людину в карiku і дозволили йому оглядати приміщення. Він був, видно, стомлений, але даремно шукав на чому сісти відпочити. Адвокати навмисне держать мало стільців по своїх конторах. Простий клієнт, змущений стояти на ногах, побурчить і йде собі, зате він не забирає часу, який, як казав один старий правник, у таксі гонорарів не значився.

— Пане,— відповів він,— я вже мав честь повідоміти вас, що я можу розповісти про свою справу лише панові Дервілеві; я почекаю, поки він устане.

Тимчасом Букар скінчив свій підрахунок. Він понюхав аромат шоколяду, встав з тростяного крісла, підійшов до каміна, змірив старого з голови до ніг, подивився на карик і зробив неспісану гримасу. Він, певне, зміркував, що такого клієнта скільки не крути, а ѹ сантима з нього не викрутиш; і він вирішив встряти в розмову коротко й рішуче, намірюючись спекатися з контори небажаного клієнта.

— Вони вам, пане, кажуть правду. Патрон працює тільки вночі. Якщо у вас дуже важлива справа, то я вас раджу прийти о першій годині вночі.

Позовник оставпіло глянув на старшого клерка і якийсь час стояв нерухомо. Звиклі до всяких змін на обличях та до дивацтва, що їх викликає нерішучість або задумливість, характеристичні для людей, що позиваються, клерки їли собі, зчиняючи щелепами шум, мов коні коло ясел, і більш не звертали уваги на старого.

— Добре, я прийду сьогодні ввечері, — промовив, нарешті, старий, що з упертістю, властвою всім нещасним, хотів спіймати на провині людяності.

Єдина насмішка, дозволена бідноті,— це дати Правосуддю та Добродійності привід до несправедливих відмов. А коли нещасні впіймають суспільство на брехні, вони вдаються до заступництва божого.

— Хіба не молодець? — вигукнув Сімонен, не чекаючи, поки старий зчинить двері.

— Він ненаже з того світу вийшов,— відказав один з клерків.

— Це який-небудь полковник, що вимагає невиплаченої платні,— заявив старший клерк.

— Ні, це колишній воротар,— заперечив Годшаль.

— Б'ємось об заклад, що він шляхтич? — вигукнув Букар.

— А я б'юсь об заклад, що він був воротаром,— відізвався Годшаль.— Лише воротарів природа наділила такими ношеними, засмальцюваними та обстріпаними кариками, як у цього дідка. Хіба ви не бачили його стоптаних дірявих чобіт, або його краватки, що разом править йому й за сорочку? Він і ночує під мостами.

— А може він і шляхтич, і воротар,— вигукнув Дорош.— Таке вже бувало.

— Ні,— заперечив Букар перед загального сміху;— я запевняю, що 1789-році він був броварем, а за республіки — полковником.

— А я закладаюсь на місця на спектакль для всіх, що він не був військовим,— заявив Годшаль.

— Гаразд,— згодився Букар.

— Пане, пане! — загукав писарчук, відчинивши вікно.

— Що ти робиш, Сімонене? — спитав Букар.

— Я його кличу, щоб спитати, чи він полковник, чи воротар; він же повинен це напевне знати.

Клерки зареготали. Тимчасом старий уже брався по сходах.

— Що ж ми йому скажемо? — виїгукнув Годшаль.

— Я сам його спитаю,— відповів Букар.

Бідолаха боязько ввійшов, спустивши очі долону, можливо, щоб не глянути дуже пожадливо на харчі і не показати, що він голодний.

— Пане,— звернувся до нього Букар, — чи не будете ви такі ласкаві сказати нам своє прізвище, щоб сказати патронові, як...

— Шабер.

— Чи не полковник, убитий під Ойлав? — спитав Гюре, що, досі ще нічого не сказавши, радий був і собі докинути глузливе слово.

— Він самий,— відповів з античною простотою старенький.

І пішов собі.

— Ф-ф'ю...

— Мрець!

— Пфф!

— Ого!
— Ага!
— Бам!
— Ах, ти ж старий блазень!
— Грен ля - ля, трен - трен!
— Прибитий!
— Пане Дороше, отже ви йдете на спектакль дурно,— звернувся Гюре до четвертого клерка, давши йому межи плечи такого стусана, що ним можна було б убити носорога.

Це була така злива крику, реготу та вигуків, що для того, щоб віддати її, треба було б ужити всіх звуконаслідних слів, які тільки є в мові.

— До якого театру підемо?
— До опери,— закричав старший клерк.
— Передусім,— запротестував Годшаль,— я не казав, що до театру. Якщо я схочу, то можу повести вас і до мадам Сакі.
— Мадам Сакі — не спектакль.
— А що таке спектакль? — відказав Годшаль. — Встановимо спочатку фактичний бік справи. На що я бився об заклад? На спектакль. Що таке спектакль? Те, на що дивляться.
— Але як так розбирати, то ви ще, чого доброго, поведете нас до Нового мосту дивитися на воду! — закричав, перебиваючи, Сімонен.
— На що дивляться за гроші, — проказав далі Годшаль.
— Але ж за гроші можна багато бачити такого, що аж ніяк не є спектакль. Це визначення не точне,— зауважив Дорош.

— Але ж послухайте !
— Ви дурниці плетете, мій любий,—перебив Букар.
— Курціус — це спектакль ? — запитав Годшаль.
— Ні,— відповів старший клерк,— це кабінет воскових фігур.

— Ставлю сто франків проти одного су,— заявив Годшаль,— що кабінет Курціуса — це збірка речей, що має право називатися спектаклем. Кабінет дає змогу бачити за всякі ціни, залежно від того, які місця ви берете.

— Поїхала тинди - ринди,— сказав Сімонен.
— Гляди, щоб я тобі не зайхав,— гримнув на нього Годшаль.

Клерки знизали плечима.

— Знов же ще не доведено, що ця стара мавпа не взяла нас на глупи,— додав він, припиняючи свої доводи, заглушені реготом клерків.— Власне, полковник Шабер давно помер, а його дружина вдруге вийшла заміж за члена Державної Ради, графа Феро. Пані Феро — наша клієнтка.

— Справу переноситься на завтра,— оголосив Букар.— До роботи, панове ! Що це за чортовиння ! Ніхто нічого не робить. Кінчайте вже ваше прохання, його треба подати ще до засідання четвертого судового відділу. Справу розглядатимуть сьогодні. Ну, живо !

— Якби він був і справді полковником Шабером хіба б він не дав ногою в зад цьому блазневі Сімоненові, коли той приставився ніби він глухий ? — промовив Дорош, гадаючи, що його зауваження перекональніше за Годшалеве.

— Ну, а що ще нічого напевне невідомо, — сказав Букар, — то ходім до Французького театру подивитися на Тальму в „Нероні“. Ми візьмемо ложу другого ярусу, а Сімонен піде в партер.

Потім старший клерк сів до свого столу, і всі інші теж посідали.

— *Даного в червні тисяча вісімсот чотирнадцятого року* (літерами), — знов почав диктувати Годшаль. — Написали?

— Уже, — відповіли обидва копісти і клерк, що тисав начисто, і пера зарипіли на гербовому папері, зчиняючи в конторі шум, мов сотня хрушів, запакованих школлярами в паперові торбинки.

— *I mi маємо надію, що панове судді*, — знов почав диктувати імпровізатор. — Стоп! Треба всю фразу перечитати наново, бо я вже й сам нічого не розумію...

— Сорок шість... (Ну, це з вами часто трапляється!..) і три — сорок дев'ять, — промимрив Букар.

— *Маємо надію*, — знов почав Годшаль, перечитавши все написане, — *що панове судді будуть так само мудрі, як і найясніший автор повеління, і відкинутъ негідні домагання управи головної канцелярії Почесного Легіону на підставі закону*, з тому широкому розумінні, як ми його тут подаємо.

— Пане Годшалю, може вам дати склянку води? — спитав писарчук.

— Ну, ѿ штукар цей Сімонен! — промовив Букар. — Слухай, запрягай своїх пару власних, на оцей пакет і катай до Палацу Інвалідів.

— Як ми його тут подаємо, — провадив далі Годшаль. — Додайте: в оборону інтересів пані (повно, всіма літерами) віконтеси де-Гранльє...

— Що! — вигукнув старший клерк. — Ви насмілюєтесь писати прохання в справі віконтеси де-Гранльє проти Почесного Легіону, в справі, розпочатій на наш ризик і веденій за рахунок контори? Яка зарозумілість! Будь ласка, відкладіть ваші копії і чернетку, вони згадуться на пізніше для справи Навар'єнів проти шпиталів. Уже пізно; отже, я зараз сам напишу коротеньке прохання з усікими „вважаючи“ і сам піду до суду...

Ця сцена — це одна з тисячів розваг, що про них пізніше казатимуть, згадуючи молодість: „Ex, і славні часи були!“

Десь о першій годині вечора, у двері будинку, де мешкав пан Дервіль, адвокат при суді першої інстанції Сенського департаменту, постукав гаданий полковник Шабер. Воротар відповів йому, що пан Дервіль ще не повертається додому. Але старий послався на те, що йому призначено побачення, і піднявся по сходцях до славетного правника, що, не вважаючи на свої молоді літа, мав славу одної з найрозумніших голів у суді. Подзвонивши, недовірливий прохач немало здивувався, побачивши старшого клерка, що упорядковував на столі в патроновій їдалні численні папки з потрібними на завтра справами. Не менше здивований клерк вклонився і попросив його сісти, що йой і зробив.

— Далебі, пане, я гадав, що ви вчора жартували, призначаючи таку пізню годину для консультації,— промовив старий з удаваною веселістю засмученої людини, що силкується всміхнутися.

— Клерки і жартували, і правду казали, — відповів старший клерк, беручись знов до роботи.— Пан Дервіль вибрав цей час, щоб проглядати справи, викладати доводи, вказувати як провадити справи, складати оборонні промови. Його визначний розум особливо гнучкий в цю пору, єдину, коли він маєтишу та спокій, так потрібні для зароджування щасливих думок. І відколи він адвокатом, ви будете третім відвідувачем, якому він даватиме консультацію такої пізньої пори.

Прийшовши додому, патрон розглядає кожну справу, все прочитує,— на це йде чотири, п'ять годин; потім він дзвонить мені і поясняє свої заміри. Вранці від десятої до другої години він приймає клієнтів, а решта дня йде на побачення. Увечері він буває в світі, щоб там піддержати зв'язки. Отже, розбирати справи, порпатися в нетрях кодексу законів та виробляти пляни оборони йому доводиться тільки вночі. Він не хоче програти ні одного процесу, він любить своє діло. Він не береться за всякі справи без розбору, як його колеги. Таке його життя, дуже діяльне життя. Зате він і заробляє багато.

Старий слухав це признання мовчки, а на його чудному обличчі був вираз такої байдужості, що клерк, глянувши, більше не став на нього звертати увагу.

Незабаром повернувся Дервіль у бальному костюмі. Старший клерк відчинив йому двері і заходився закінчувати розкладання справ. Молодий адвокат спинився здивований, побачивши в світлотіні чудного клієнта, що чекав на нього.

Полковник Шабер сидів так нерухомо, що міг би зійти за воскову фігуру з кабінету Курціуса, до якого Годшаль хотів був повести своїх товаришів. Ця нерухомість, мабуть, так не здивувала б, якби не незвичайний вигляд усієї постави. Старий салдат був сухий, худий. Його чоло, навмисне прикрите волоссям гладенької перуки, надавало йому якоїсь таємничості. На очах, здавалось, були прозорі плівки, немов би з брудного перлямутру, в якому миготіло світло від свічок. Бліде, з синюватим відтінком, вузьке, мов лезо ножа, якщо можна вжити такого утертого виразу, його лице здавалось мертвим. Шия була стягнута поганенькою краваткою з чорного шовку.

Тінь так добре ховала всю постать, починаючи з темної лінії, що обрисовувала це канцур'я, що людина з уявою могла взяти цю стару голову за якийсь випадковий силует або за Рембрандтівський портрет без рамців. Криси капелюха, що прикривали чоло старого, кидали чорну смугу на горішню частину обличчя. Цей чудний, хоч і природний, ефект через різкість контрасту ще виразніше видіяв білі зморшки, холодні заломи та безбарвність цієї мрецької фізіономії.

Нарешті, цілковита нерухомість постаті, цілковита байдужість погляду поєднувалася з виразом

якогось сумного безумства, з легкими симптомами занепаду, характеристичними для ідіотизму, і надавали всій його фігури чогось понурого, чого ніяким словом не віддати. Але людина уважна, а надто адвокат, знайшов би в цій розбитій людині ознаки глибокої скрботи, сліди злиднів, що споневірили це обличчя, як краплі води, падаючи з неба на прекрасний мармур, кінець - кінцем, нівечать його. Лікар, письменник або суддя угадали б цілу драму, побачивши це величне видовище, найменша заслуга якого була зібрати по своїй уподобі те, що художники зечев'я малюють у куточку на літографському камені, розмовляючи з своїми приятелями.

Побачивши адвоката, незнайомець здригнувся тим конвульсійним рухом, що буває в поетів, коли несподіваний шум вириває їх з плодотворчого марння серед нічної тиші. Старий похапливо зняв капелюха і підвівся, щоб привітатися з молодим чоловіком; але шкіра, якою був обшитий усередині капелюх, була, певне, дуже засмальцьована, перука прилипла до неї так, що він не помітив цього, і відкрила його голий череп, жахливо спотворений скісним шрамом, що починався коло потилиці і доходив до правого ока, на всім своїм шляху утворюючи грубе випнуте шво.

Голий череп без перуки, яку бідолаха носив, щоб прикрити свою рану, не викликав управників бажання посміятися — так жахливо виглядав він. І перша думка, що її навіював вигляд цієї рани, була: „От через що позбувся він розуму!“

— Ну, якщо він і не полковник Шабер, то в усякому разі не абиякий вояка,— подумав Букар.

— З ким маю честь говорити? — звернувся до нього Дервіль.

— З полковником Шабером.

— Которим?

— Тим, що помер під Ойлав,— відповів старий.

Почувши цю дивну відповідь, клерк і адвокат обмінялися поглядом, що значив: „Та він божевільний!“

— Я бажав би, пане, — промовив полковник, — довірити тайну свого становища лише вам особисто.

Слід відзначити, що відважність взагалі властива адвокатам. Чи то через звичку приймати багато людей, чи через глибоке почуття безпеки, що її дарують адвокатам закони, чи через віру в своє звання, але вони всюди входять, нічого не боячись, як і священики та лікарі. Дервіль зробив знак Букарові, і той зник.

— Удень, пане, я не дуже скупий на час, — зауважив адвокат, — але вночі мені кожна хвилина дорога. Отже, оповідайте коротко і стисло. Оповідайте факти і не ухиляйтесь від них. Я вас сам спитаю, коли для мене буде щось неясне. Оповідайте.

Посадовивши свого дивного клієнта, молодий чоловік і сам сів до столу; але, слухаючи оповідання покійного полковника, він перегортав свої справи.

— Може вам відомо, пане, — почав небіжчик, — що я командував кавалерійським полком під Ойлав.

„Я у великий мірі прислужився успіхові славетної атаки Мюра, що вирішила перемогу. На моє нещастя, моя смерть стала історичним фактом, записаним у „Перемогах і Завоюваннях“, де про неї сказано докладно. Ми розірвали надвое три російські лінії, які, зараз же перешкіувавшись, примусили нас знов назад пробиватися крізь них. Якраз, коли ми, розгонивши росіян, поверталися до імператора, я нахопився на великий загін ворожої кавалерії. Я кинувся на них. Двоє російських офіцерів, справжніх велетнів, разом заatakували мене. Один з них ударив мене шаблею по голові і перерубав усе аж до чорної шовкової шапиці, що була в мене на голові, і глибоко розрубав череп. Я впав з коня.

„На допомогу мені прибув Мюра і промчав по мені, він і всі його люди, півтори тисячі чоловіка, тільки всього. Про мою смерть доповіли імператорові, який усе ж (він трохи любив мене) захотів узнати, чи не можна спасті людину, якій він був зобов'язаний цією хороброю атакою. Він послав двох хірургів розшукати мене і приставити до полевого шпиталю, сказавши їм, мабуть трохи недбало, бо йому було й так багато роботи: „Підіть подивіться, чи ще живий там бідолаха Шабер?“

„А ці прокляті коновали, що бачили як мене топтали копитами коні двох полків, безумовно, й не подумали звідати пульс і сказали, що я вже

мертвий. Акта ж про мою смерть, певне, склали за законами воєнного часу“.

Слухаючи, як виключно ясно клієнт висловлюється і оповідає ймовірні, хоч і дивовижні факти, молодий адвокат покинув свої справи, поклав ліву руку на стіл, спер на неї голову і пильно подивився на полковника.

— Ви знаєте, пане, — перебив він оповідання, — що я повірений графині Феро, вдови полковника Шабера?

— Моеї дружини. Знаю. Але після сотні марних спроб добитися чогонебудь у правників, що всі мене брали за божевільного, я вирішив звернутися до вас. Про свої поневіряння я розповім вам потім. А спочатку дозвольте мені встановити факти і пояснити, як вони радше мали статися, ніж як вони сталися. Певні обставини, що їх знає лише отець небесний, примушують мене подати багато дечого як здогади.

„Отже, рани, що я дістав, певне викликали задеревіння або напад, аналогічний з недугою, званою, якщо не помиляюсь, каталепсією. Бо як тоді зрозуміти, що люди, яким доручили ховати мерців, за військовим звичаєм роздягли мене і кинули в салдатську могилу? Тут дозвольте вставити подробицю, про яку я міг довідатися тільки геть після події, що її годилося би назвати моєю смертю.

„1814 року я зустрів у Штуттарті колишнього вахмістра з моого полку. Цей мілий чоловік, єдиний, що захотів мене впізнати (я вам про нього зараз розповім), пояснив мені, яким дивом я ли-

шився живий, і розповів, що саме тоді, як мене ранили, гарматна куля влучила в черево моєму коневі.

„І тварина, і людина впали як карткові капуцини. Повалившись чи вправо, чи вліво, я був певне накритий тілом свого коня, що не дало мене розтоптати коням і охоронило від гарматних куль. Коли я прийшов до пам'яти, я був у місці й атмосфері, якої я вам не можу віддати, хоч би оповідав і до завтряного. Та невелика кількість повітря, яким я дихав, була геть зіпсована. Я хотів поворухнутися, але не було як. Розплющивши очі, я нічого не побачив. Рідкість повітря, що загрожувала мені, якнайясніше висвітлила мені мое становище. Я зрозумів, що туди, де я був, свіже повітря не доходить, і я мушу вмерти.

„Ця думка примусила мене забути про невимовний біль, що мене розбудив. У вухах страшенно гуло. Я чув, або мені здавалось, що я чув — я нічого не хочу казати напевне — стогони, що виходили від купи трупів, серед яких я лежав. Хоч пам'ятаю я ці хвилини невиразно, хоч спогади мої стали неясні, не вважаючи на враження від ще глибших страждань, що їх мені довелося зазнати й які поплутали мої думки, часом ще й тепер ночами мені вчуваються притлумлені зідхання.

„Але було дещо ще жахливіше за крики — це мовчання, якого мені ніде не доводилось зустрічати, справжнє могильне мовчання. Нарешті, піднявши руки і обмацуєчи мерців, я відчув угорі між моєю головою і людським гноєм порожняву.

Я міг змірити ту промежінь, що лишилася для мене випадково і яким чином — не знаю. Певне, через недбалість або похалівість, з якою нас кинули як піпадя, два мерці лягли навхрест наді мною, утворивши куток, от як у двох картах, що їх діти ставлять як підмурівок для своїх хаток.

„Похаліво обмацуєчи, бо гаятись неможна було, я щасливо натрапив на відірвану руку, руку якогось геркулеса, велику кістку, якій я винен за своє спасіння. Без цієї несподіваної допомоги я б загинув. Але з запalom, який ви повинні зрозуміти, я заходився коло трупів, що відділяли мене від шару землі, безумовно, насипаного на нас: я кажу „на нас“ так, ніби там були живі. Я працював уперто, бо тепер я ось перед вами.

„Але я й досі не знаю як я міг продертися, пробитися крізь настіл людського м'яса, що бар'єром стояв межи життям і мною. Правда, ви скажете, що в мене було три руки. Так, ця підойма, якою я зручно орудував, увесь час постачала мені свіже повітря, що було між трупами, які я зрушував з місця і тим забезпечував собі дихання. Нарешті, я побачив денне світло, але крізь сніг. Тут я помітив, що в мене голова розрубана.

„На щастя, моя кров, чи кров моїх товаришів, а може шкіра моого забитого коня,— хіба я знаю? — згуснувши, вкрила мене ніби природнім плястирем. Та, не вважаючи на цю шкадалущу, я все ж умлів, коли черепом торкнувся снігу. Однак, крихта тії теплоти, що ще була в мені, розтопила навколо мене сніг і, коли я прийшов до пам'яті,

го побачив себе в центрі відтулини і почав кричати так довго, як тільки міг.

„Але сонце тільки ще сходило і було мало надії що хто почує. Та й чи був уже хтонебудь на полі. Я силкувався піднятися вище; мої ноги були мені за пружини, а мерці з міцними крижами — за пункт підпори. Ви ж розумієте, що мені було не до того, щоб говорити: „Шана полеглим бійцям“. Коротко кажучи, після того, як я настраждався, якщо це слово може віддати ту лють, що мене брала, коли я довгий час, — о, так, дуже довгий! — тільки й бачив як ці прокляті німці тікали, почувши крик у місці, де не було їх познаки людини, мене, нарешті, витягла жінка, досить відважна і досить цікава, щоб підійти до моєї голови, що, здавалось, виросла з під землі мов печериця.

„Ця жінка пішла по свого чоловіка, і вони вдвох перенесли мене в свою нужденну хатинку. Здається, в мене повторився напад каталепсії — дозвольте мені вжити цього слова, щоб з малювати той стан, про який я найменшої уяви не маю, але який, як міркую зі слів моїх господарів, був схожий на цю недугу. Шість місяців я був між життям і смертю, або зовсім нічого не говорячи, або, як і говорячи, то всяку нісенітницю.

„Нарешті, моїм господарям пощастило віддати мене до Гайльсбергського шпиталю. Ви ж розумієте, що я вийшов з ями голий, як з чрева своєї матері; так, що через шість місяців, коли я одного ранку згадав, що я полковник Шабер і, остаточно пришовши до пам'яті, зажадав від своєї догля-

дачки більше пошани, ніж належалося якому небудь бідакові, всі мої товариши в палаті зняли регіт. На моє щастя, хірург із самолюбства поручився за моє видужання, і отже, природньо, був заінтересований у своєму слабому.

„Коли я послідовно розповів йому про своє колишнє життя, цей добрій чоловік, на прізвище Шпархман, подбав засвідчити з усіма формальностями, що їх вимагають закони країни, чудесний спосіб, яким я вийшов з ями мерців, день і годину, коли мене найшли моя добродійниця й її чоловік, рід і точний розполог моїх ран, додавши до всіх цих протоколів і опис моєї особи.

„Але, пане, в мене немає ні цих важливих документів, ні свідчення, що я дав у Гайльсбергського нотаря, щоб встановити свою особу. З того дня як воєнні події вигнали мене з цього міста, я ввесь час блукав як бродяга, випрошуочи шматка хліба, а коли я оповідав свою пригоду, мене брали за божевільного. І за ввесь час я не знайшов і не заробив ні одного су, щоб добути документи, які могли б довести мої слова і повернути мені мое становище в суспільстві.

„Часто сильні болі затримували мене цілими півріччями по маленьких містах, де не жалували догляду за недужим французом, але сміялися йому ввічі, коли він пробував заявити, що він полковник Шабер. Довгий час цей сміх, ці сумніви доводили мене до люти, що шкодила мені і призвела до того, що в Штутгарті мене засадили до божевільні як божевільного. Та ви й сами можете су-

дити з моого оповідання, що було досить підстав щоб замкнути людину.

„Після двох років ув'язнення, яке я мусів витерпіти, тисячі разів чуючи, як мої доглядачі говорили відвідувачам: „Он бідолаха, що вдає з себе полковника Шабера!“ а ті відповідали: „Бідолаха!“ я й сам переконався в неможливості моєї власної пригоди. Я засумував, скорився, заспокоївся, відмовився називати себе полковником Шабером аби тільки вийти на волю і знов побачити Францію. О, пане, знов побачити Париж! Це було маячиння, якого я не...“

Не доказавши фрази, полковник Шабер глибоко задумався, і Дервіль з поваги не порушував насталого мовчання.

— Одного дня, весняного дня,—знов заговорив клієнт,—мені дали свободу і десять талерів, на тій підставі, що я геть про все говорив розумно і більше не називав себе полковником Шабером. Далебі, в ту пору, та часом ще й тепер, мое прізвище було мені неприємне. Я б хотів не бути самим собою. Почуття моїх прав мене вбиває. Якби моя недуга відібрала мені спомини про мое минуле життя, я був би щасливий. Я вступив би на службу під якимнебудь ім'ям і, хто знає, може б я став фельдмаршалом в Австрії або в Росії“.

— Ви геть переплутали мені всі думки,—перевав адвокат.—Я немов маячів слухаючи вас. На ласку, спинімось на хвилину.

— Ви єдина людина, що так терпляче мене слухала,—промовив полковник гірко.—Ні один прав-

ник не хотів ризикнути десятьма наполеондорами, щоб виписати з Німеччини документи, потрібні для процесу...

— Якого процесу? — спітав адвокат, що, слухаючи про минулі поневіряння, зовсім забув про гірке становище свого клієнта.

— Хіба графиня Феро не моя дружина? Вона користується тридцятьма тисячами ліврів ренти, що мені належать, і не хоче мені дати навіть двох ліярдів. Коли я кажу про це адвокатам, людям розсудливим, коли я пропоную, я, старець, розпочати процес проти графа і графині, коли я встаю, я, мертвий, проти актів про мою смерть, проти акту про одруження і актів про народження, вони випроваджують мене залежно від вдачі, або з видом холодної ввічливості, якої ви вмієте прибирати, коли вам треба спекатися бідака, або брутально, як люди, що зіткнулися з інтриганом або божевільним. Я був похований під мерцями, але тепер я похований під живими, під актами, під фактами, під усім суспільством у цілому, що хоче примусити мене піти знов у землю.

— Будьте ласкаві, пане, оповідайте далі,— промовив адвокат.

— Будьте ласкаві,— вигукнув нещасливий старий, ухопивши молодого чоловіка за руку,— це перше ввічливе слово, яке я чую, відколи...

Полковник заплакав. Вдячність позбавила його голосу. Та прониклива і невимовна вдячність, що виявляється в погляді, в порухові, навіть у мовчанці, остаточно переконала і розчулила Дервіля.

— Слухайте, пане, звернувся він до свого клієнта,— сьогодні ввечері я виграв триста франків і я можу витратити половину цієї суми на те, щоб зробити людині добро. Я вживу всіх заходів і доложу всіх сил, щоб добути потрібні документи, що ви про них мені оповідали, а поки вони прибудуть, я вам видаватиму щодня по сто су. Якщо ви справді полковник Шабер, ви вибачите скромність позики молодій людині, що й сама ще тільки здобуває собі становище. Оповідайте, будь ласка, далі.

Гаданий полковник сидів якийсь час нерухомий, оставпілий; сильне горе певне розвіяло всі його надії. Якщо він добивався своєї військової слави, свого багатства, свого признання, то, можливо, тільки слухаючись того нез'ясованого почуття, що корениться в серцях усіх людей,— почуття, якому ми зобов'язані дослідами альхеміків, жадобою слави, відкриттями в астрономії, фізиці, всім тим, що спонукує людей звеличуватися, збагачуючись на діла або знання.

Особисте „я“ в його думках було на другому місці, так само як марнота перемоги або радість від виграшу для тих, що б'ються об заклад, стають дорожчими за самий об'єкт закладання.

Отже, слова молодого адвоката були дивом для цієї людини, яку от уже цілих десять років відштовхували і дружина, і правосуддя, і ввесь суспільний лад. І нарешті таки добути в адвоката десять золотих монет, що їх йому так довго відмовляло стільки осіб і стількома способами!

Полковник скидався на ту даму, що, цілих п'ятнадцять років мавши пропасницю, того дня як видужала, уявила, що занедужала на іншу хворобу. Буває таке щастя, що в нього більше не вірять, воно приходить і мов блискавка убиває. Так само і вдячність бідолахи була занадто велика, щоб він міг її висловити. Поверховим людям полковник показався б холодним, але Дервіль відгадав усю чесність у цій заціпеніlostі. Шахраєві стало б голосу.

— На чім я спинився? — промовив полковник з наївністю дитини, або салдата, бо часто в справжньому салдатові є щось дитяче і майже завжди в дитині є щось салдатське, надто у Франції.

— На Штутгарті. Як ви вийшли на волю, — підказав адвокат.

— Ви знайомі з моєю дружиною? — спитав полковник.

— Так, — відповів Дервіль, хитнувши головою.

— Як вона?

— Все так само чарівна.

Старий махнув рукою, немов хотів відігнати якийсь тайний біль, з тією суворою і урочистою покорою, що характеризує людей, випробуваних у крові і вогні на полі бою.

— Пане, — промовив він якось веселіше, бо він дихав уже, цей бідолаха полковник, він удруге виходив з могили, він розтопив шар снігу, ще грубший за той, що колись морозив йому голову, і він вдихав повітря немов тільки що вийшов з в'язниці. — Пане, — промовив він, — якби я був врод-

ливим хлопцем, ніяке б лихо до мене не пристало. Жінки вірять мужчинам, коли вони начиняють свої фрази словом „кохання“. Тоді вони бігають, орудують, розриваються начетверо, інтригують, стверджують факти, знімають ґвалт ради того, хто їм подобається.

„Як я міг зацікавити якунебудь жінку? У мене було обличчя покійника, вбраний я був як санкюлот, скидався я більше на ескімоса, ніж на француза, я, що 1799 року мав славу найвродливішого чепурена. Я, Шабер, граф імперії. Одно слово, того самого дня, коли мене викинули на вулицю як собаку, я зустрів вахмістра, про якого я вам уже оповідав. Звали його Бутен. Цей сердега і я, з нас була така прекрасна пара шкап, що такої мені ще ніколи й не доводилося бачити. Я помітив його на вулиці, але якщо я його впізнав одразу, то він ніяк не міг догадатися, хто я. .

„Ми з ним зайдли в шинок. І там, коли я назвав себе, він вибухнув таким сміхом, немов мортира розірвалась. Ця веселість завдала мені одної з найбільших у моїм житті прикорстів. Вона показала мені без прикрас, як сильно я змінився. Я був невпізнаний навіть для моїх найскромніших і найвідданіших друзів. Колись я спас Бутенові життя, але це була лише відплата. Я не буду вам оповідати, як він зробив мені послугу.

„Це було в Італії, в Равенні. Дім, де Бутен врятував мене від кінджалу, був далеко не з пристойних домів. Тоді я ще не був полковником, я був звичайним салдатом, як і Бутен. На щастя, в

цій пригоді були деякі подробиці, що їх ніхто, крім нас, не міг знати і, коли я йому нагадав про них, його невіра почала спадати. Потім я розповів йому про нещасливі пригоди моого химерного життя.

„Хоч мої очі й голос, як казав він, і дуже змінилися, і я був безволосий, без зубів, без брів, білий, як альбінос, він усе ж після тисячі запитань, на які я йому переможно відповів, признав у старцеві свого полковника.

„Він розповів мені про свої пригоди, що були так само незвичайні, як і мої: він повертається з під китайського кордону, через який він хотів був пробратись, утікши з Сибіру. Від нього я дізнався про нещасливий кінець російської кампанії і про перше зречення імператора. Ця звістка чи не найбільшого завдала мені горя. Ми були два цікаві уламки, що прокотились по земній кулі, як камінці катяться по океану, від берега до берега несені бурями. Ми обое бачили Єгипет, Сирію, Еспанію, Росію, Голяндію, Німеччину, Італію, Далмацію, Англію, Китай, Татарію, Сибір; нас ще було тільки в Індії та в Америці.

„Одно слово, моторніший за мене, Бутен узявся по зmozі якнайшвидше добутися Парижу, щоб повідомити мою дружину про стан, в якому я опинився. Я написав пані Шабер докладного листа. Це був уже четвертий. Якби в мене були батьки, може б усього цього й не сталося; але треба вам призватися, що я з дитячого притулку, солдат, у якого дідизна — його хоробрість, родина —увесь

світ, батьківщина — Франція, а єдиний заступник — бог.

„О, ні! Я мав батька — імператора! О, якби він був на престолі, якби він побачив *свого Шабера*, як він мене називав, у якому я стані, як би він розгнівався! Але що хочете! Зайшло наше сонце і всім нам тепер холодно.

„А втім політичні події могли виправдати мовчання моєї дружини. Бутен пішов. Він був щасливий. У нього було двоє чудово вимуштрованих білих ведмедів, якими він заробляв собі на життя. Я не міг іти разом з ним; мої болі не дозволяли мені робити довгих переходів. Я заплакав, коли ми розлучалися, пройшовши з ним та його ведмедями скільки мені дозволив мій стан.

„У Карлсруе в мене був напад головних невралгічних болів і я шість тижнів прокачався на соломі в якомусь заїзді. Я б не скоро скінчив, якби почав вам өповідати про всі поневіряння, про своє старцівське життя. Проте, моральні страждання, перед яким бліднуть фізичні муки, викликають менше спочуття, бо їх не видно.

„Я пригадую, як я плакав перед готелем у Штрасбургу, в якому я колись справляв бенкет і в якому я не вміг випросити шматка хліба.

„Встановивши спільно з Бутеном маршрут, якого я мав додержуватися, я заходив у кожну поштову контору питатися, чи не було для мене листа або грошей. Але я дійшов до самого Парижу, нічого не одержавши. Розпач мало не вбив мене. „Бутен мабуть помер“, говорив я собі. І справді,

сердега поліг під Ватерлоо. Про його смерть я дозвідався пізніше і випадково. Його місія до моєї дружини певне була марна. Нарешті, я вступив до Парижу одночасно з козаками. Для мене це було горе до горя. Побачивши росіян у Франції, я вже більше не думав, що в мене не було ні чревиків на ногах, ні грошей у кешені, і що замість одежі на мені було дрантя.

„Напередодні мого приходу до Парижу, мені довелося переноочувати в Клеському лісі. Нічний холод певне викликав напад, я не знаю якої, хвороби, саме коли я проходив через Сен-Мартенівське передмістя. Я впав майже без пам'яти коло дверей крамаря залізом. Коли я очутівся, я лежав на ліжку в лікарні. Там я пролежав цілий місяць майже щасливий. Але потім мене виписали, і я опинився без грошей, але здоровий і на рідному паризькому бруку.

„З якою радістю і як поквапливо йшов я вулицею Мон-Блян, на який жила моя дружина у готелі, що мені належав. Та, ба! Вулиця Мон-Блян стала вулицею Шосе д'Антен. Мого готеля там більше не було, його продали й поламали. У моїх садах спекулянти набудували домів. Не знаючи, що моя дружина вийшла заміж за Феро, я ніде не міг добитися жадних відомостей. Нарешті, я пішов до старого адвоката, що колись провадив мої справи.

„Дідок помер, передавши свою клієнтуру молодому адвокатові. Цей останній повідомив мене, на моє велике здивування, про ліквідацію спадщи-

ни, про одруження моєї дружини і народження її двох дітей. Коли я йому сказав, що я полковник Шабер, він так широко почав сміятися, що я пішов, не сказавши йому й слова.

„Мое ув'язнення в Штутгарті примусило мене згадати про Шарантон³⁾ і я вирішив робити все розсудливо. Отже, знаючи, де живе моя дружина, я з серцем, повним надії, попростував до її готелю. Ну, ѿ що ж,— провадив далі полковник з порухом стримуваної люти,— мене не прийняли, коли я назвався вигаданим ім'ям, а коли я назвав своє справжнє ім'я, мене витрутили за двері. Щоб побачити графиню, коли вона повертається з балю або вистави, я цілими ночами вистоював під її ворітами.

„Мое око пронизувало карету, що проносилась поуз мене блискавкою, і в ній я мігцем бачив жінку, мою жінку, що вже мені не належить.

„О, з того дня я живу для помсти! — вигукнув глухим голосом старий, раптом вставши перед Дервілем.— Вона знає, що я живий. Відколи я прибув, вона одержала два листи, писані моею рукою.

„Вона більше не любить мене. Я не знаю, чи люблю я її, чи ненавиджу. Я то прагну її, то клену. Вона винна мені своїм багатством, своїм щастям, і все ж вона не дала мені жадної помочі. Часом я не знаю, що робити“.

На цих словах старий солдат упав на стілець і сидів нерухомий. Дервіль мовчав, розглядаючи свого клієнта.

— Справа серйозна,— нарешті, промовив він машинально.— Навіть припустивши вірогідність тих документів, що повинні бути в Гайльсбергу, ще не доведено, що ми одразу ж виграємо справу. Продес послідовно має пройти через усі три інстанції. Над такою справою треба поміркувати з свіжою головою, бо дуже вже вона незвичайна.

— О,— холодно відповів полковник, гордим порухом піднявши голову,— якщо я програю, я зумію вмерти, але не сам.

У цю хвилю старий зник. Очі енергійної людини бліснули знов, запалавши вогнем жадоби і помсти.

— Може краще було б піти на мирову,— запропонував адвокат.

— На мирову? — повторив полковник Шабер.— Та я живий, чи мертвий?

— Я сподіваюся, пане,— говорив далі адвокат,— що ви йтимете за моїми порадами. Ваша справа буде моєю справою. Незабаром ви побачите, що інтерес, який я виявляю до вашого становища, майже нечуваний у судових літописах. А поки прибудуть ваші документи, я вам дам записку до моого нотаря, що видаватиме вам під вашу розписку п'ятдесят франків щодесьять день. Було б непристойно, щоб ви приходили сюди по запомогу. Якщо ви полковник Шабер, ви не повинні від кого-небудь залежати. Отже, я надам цим авансам форми позики. Ви маєте повернути своє добро, ви багата людина.

Ця остання делікатність викликала в старого сльози на очах. Дервіль різко встав, бо було б незвичайно, щоб адвокат здавався зворушеним, пройшов

у свій кабінет, вийшов звідти з незапечатаним листом і передав його графові Шаберові. Коли біодлаха взяв коверту в руки, він почув крізь папір дві золоті монети.

— Чи не будете ви такі ласкаві назвати мені документи, назву міста, державу? — звернувся до нього адвокат.

Полковник продиктував усі потрібні відомості, перевіривши ортографію міст; потім узяв в одну руку капелюх, подивився на Дервіля, протягнув йому другу руку, мозолясту, і сказав просто:

— Слово чести, пане, ви будете першою після імператора людиною, якій я буду найбільше винен. Ви гарна людина.

Адвокат міцно потис полковникові руку, провів його майже до східців і посвітив.

— Букаре, — сказав, повернувшись, своєму старшому клеркові Дервіль, — я тільки що вислухав історію, що може коштуватиме мені двадцять п'ять луїдорів. Але якщо ці гроші й пропадуть, я не жалкуватиму, бò тоді мені довелося побачити найбільшого актора наших часів.

Коли полковник опинився на вулиці перед лихтарем, він вийняв із коверти дві монети по двадцять франків, що їх йому дав адвокат, і якийсь час розглядав їх при свіtlі. Вперше за дев'ять років він знов бачив у себе золото.

— Тепер же я можу палити сигари! — сказав він собі.

Місяців через три після цієї нічної наради полковника з Дервілем, нотар, уповноважений випла-

чувати полковникові аванси, прийшов до Дервіля переговорити в одній важливій справі і почав з того, що зажадав повернути йому шістсот франків, виданих старому салдатові.

— Ти бавишся в запомогу колишній армії? — усміхаючись спитав адвоката нотар Крота, молодий чоловік, що недавно купив контору, в якій він був за старшого клерка, після того, як його патрон утік, украй збанкротувавши.

— Я тобі дуже вдячний, мій любий, що ти нагадав мені про це діло. Моя філантропія далі двадцяти луїдорів не піде, я вже й так побоююсь, чи не став я жертвою свого патріотизму.

Доказуючи цю фразу, Дервіль побачив на столі пакети, що їх поклав там старший клерк; йому в очі впали марки, довгасті, квадратові, трикутні, червоні, сині, наліплені на коверти прусською, австрійською, баварською та французькою поштами.

— А! — промовив він усміхаючись. — Ось і кінець комедії. Побачимо, чи обдурили мене.

Він узяв листа, розпечатав його, але прочитати не міг — лист був написаний по-німецькому.

— Букаре, підіть сами і звеліть перекласти цього листа, і зараз же повертайтесь, — сказав Дервіль, відхиливши двері свого кабінету і протягуючи листа своєму старшому клеркові.

Берлінський нотар, до якого звернувся адвокат, повідомляв, що ждані документи будуть вислані через кілька день після цього листа.

Документи, повідомляв він, були складені з усіма формальностями, засвідчені і мають законну силу.

Крім того, нотар повідомляв, що майже всі свідки фактів, поданих у протоколах, живуть у пруському Ойлав і що жінка, якій граф Шабер винен був своїм спасінням, ще й досі живе в одному з передмість Гайльсбергу.

— Це стає серйозним,— вигукнув Дервіль, коли Букар скінчив переказувати зміст листа.— Ага, от що, мій любий,— звернувсь він до нотаря,— мені потрібні деякі відомості, що повинні бути в твоїй конторі. До речі, ця стара шельма Роген...

— Скажімо: нещасний, нещасливий Роген,— усміхаючись і перебиваючи поправив Александр Крота.

— До речі, цей нещасний, що вкрав у своїх клієнтів вісімсот тисяч франків і довів до розпачу декілька родин, це ж він переводив ліквідацію спадщини Шабера. Мені здається, що я бачив акт про це серед тих документів Феро, що є в нас.

— Так,— відповів Крота,— я якраз був тоді за третього клерка, я списував з його копію і добре простудіював цю ліквідацію. Роза Шапотель, дружина і вдова Гіясента, званого Шабер, графа імперії, обер-офіцера Почесного Легіону; вони одружилися без контракту і майно в них було спільне. Як я пригадую, маєток доходив до шести сот тисяч франків. До свого одруження граф Шабер склав тестамент на користь паризьких шпиталів, яким він відписував чверть того майна, що лишиться після його смерти, а друга четвертина переходила до держави. Ліцитація, продаж, поділ — усе відбулося швидко, бо адвокати не гаялись. Під час ліквідації спадщини потвора, що заправляла тоді

Францією, ту частину спадщини, що належала державі, декретовано повернула полковниковій удові.

— Отже, особистий маєток графа Шабера становив би не більше, як триста тисяч франків?

— Треба так гадати,— відповів Крота.— Іноді ви, адвокати, міркуєте справедливо, хоч вам і закидають, що ви кривите душою, однаково добре доводячи і за, і проти.

Граф Шабер, адреса якого була подана на першій розписці, що він видав нотареві, жив у передмісті Сен-Марсо на вулиці Пті Банк'є, в старого вахмістра імператорської гвардії Верньо, який жив тепер з того, що держав корів.

Приїхавши туди, Дервіль змушеній був іти пішки шукати свого клієнта, бо візник відмовився їхати по небрукованій вулиці з завеликими для колес кабріолету вибоїнами. Роздивляючись на всі боки, адвокат, нарешті, найшов у тій частині вулиці, що межує з бульваром, між двох стін з кісток та глини, двоє стовпів з пісковику, пооббиваних проїжджими возами, хоч перед ними і стояла пара дерев'яних стовпчиків. Ці стовпи піддержували балку під щитом з черепиці, а на балці червоним було написано: *Молочник Верньо*.

Праворуч від прізвища була намальована купаяєць, а ліворуч — корова, усе білою фарбою. Двері стояли відчинені і певне не зачинялися цілий день. У глибині широченького двору, просто воріт стояв дім, якщо можна назвати домом одну з тих халупчин, що стоять по паризьких передмістях і яких не можна порівняти навіть з найзліденнішими сіль-

ськими житлами; до того ж вони ще позбавлені й будь-якої поетичності.

І справді, серед нив навіть нужденна хатина має деяку принадність, що її надає чисте повітря, зелень, краєвиди, який - небудь горбок, витка стежка, виноградники, живоплоти, мох на стріхах, сільсько-господарське знаряддя; по паризьких же передмістях злидні звеличує лише жах. Хоч і недавно збудований, цей дім, здавалось, от-от розвалиться. Матеріял, що пішов на нього, був негодяшний, геть усе від старих будівель, що їх щодня ламають у Парижі. На одній з віконниць, зробленій з дощок від вивіски, Дервіль прочитав: „*Магазин мод*“.

Вікна були неоднакові і якось чудно розміщені. Нижній поверх, що видно, був жилою частиною, одним боком спинався над землею, тоді як другий край його заривався в пагорок. Між воротами й домом стояла повна гною калюжа, в яку стікала дощова вода й помий. Вздовж паркану, що на нього спиралась ця нужденна халупа і що видавався міцнішим супроти інших, ішли загратовані хатки, де кролі плодили свої численні родини. Праворуч від воріт стояла коров'ярня з сінником нагорі, що через молочарню сполучалася з домом.

Ліворуч стояли пташарня, стайня і свининець, що як і покрівля на хаті, був із позбиваних одна до одної лихенічних білих дощок, аби як укритих очеретом.

Як і мало не скрізь, де готуються складові частини величезного обіду, що його щодня пожирає Париж, двір, у якім опинився Дервіль, виявляв

ознаки похапливости, що її спричинює конечна потреба поспіти на певну годину. Великі з погнutoї білої бляхи збани, що в них возять молоко, бляшанки з - під сметани разом з полотняними накривками лежали порозкидані перед молочарнею. Діряве ганчір'я, що ним витирали збани, сушилось на сонці, розвішане на шворках, прив'язаних до стовпів. Смирна шкапа з породи, що водиться тільки в молочниць, вийшовши з свого возика, стояла перед зачиненою стайнею. Коза общищувала листя хирного запорошеного винограду, що вився по жовтій потрісканій стіні дому. Кіт сидів коло бляшанок з - під вершків і облизував їх. Сплохані Дервілем кури з криком розлетілися, а собака загавкав.

— Невже отут живе людина, що рішила перемогу Ойлавської битви? — подумав Дервіль, одним поглядом охопивши всю цю нічвидну картину.

Дім був полишений на трьох хлопців. Один, вилізши на самий верх візка, накладеного свіжою травою, кидав каміння в димар на сусідньому домі, намагаючись укинути в середину димаря.

Другий силкувався звести свиню на бідку, що поденням черкалася землі, тимчасом як третій, повисши на другому кінці візка, чекав, поки свиня опиниться на поденні, щоб підняти її, хитнувши візок.

Коли Дервіль спитав їх, чи тут живе пан Шабер, ні один з них не відповів; усі троє глянули на нього дотепно-придуркуватим, якщо можна поєднати ці два слова, поглядом. Дервіль удруге спи-

тав, але з тим самим успіхом. Роздратований глузуванням трьох пустунів, він почав жартівливо-весело їх лаяти, як це роблять молоді люди з дітьми, гадаючи, що мають на те право. Але хлопці нахабно засміялись. Дервіль розсердився.

Полковник, почувши галас, вийшов з маленької кімнати, що поруч молочарні, і став на порозі з несказаним спокоєм, властивим військовим. У зубах у нього була сильно прокурена скромна люлька з білої глини. Він підсунув угору козирок страшенно брудного кашкета, побачив Дервіля і, щоб швидше дійти до свого добродійника, пішов просто через гній, по-приятельському гукнувши на хлопців:

— Тихо, хлопці!

Хлопці зараз же почтиво замовкли, що свідчило за вплив, який мав на них старий салдат.

— Чому ви мені не написали? — сказав він Дарвілеві. — Ідіть попід хлівом. Он там доріжка побрукована, — закричав він, помітивши нерішучість адвоката, що не хотів уступити в гній.

Переплигуючи з місцини на місцину, Дервіль, нарешті, добився до дверей, з яких вийшов полковник. Шаберові, здавалось, було неприємно приймати адвоката в кімнаті, в якій він жив.

І справді, в кімнаті Дервіль нагледів тільки одного стільця. Полковникове ліжко складалося з кількох в'язок соломи, які господиня прикрила двома чи трьома шматками тих, не знати звідки добутих, старих килимів, що ними молочниці звичайно застилають сідки на своїх візках. Долівка була земляна. Зацвілі, позеленілі та полуупані стіни

були такі вогкі, що стіна, коло якої спав полковник, була оббита очеретяною матою.

На цвяху висів славетний карик. У кутку валялась пара стоптаних чобіт. Білизни — ні признаки. На поточеному червою столі лежали розгорнуті Бюлєтені Великої Армії, перевидані видавництвом Плянше, які, здавалось, були лектурою для полковника, фізіономія якого серед цих злиднів була супокійна і ясна. З часу його візити до Дервіля, здавалось, змінилися й самі риси його обличчя, на якому адвокат помітив сліди вдоволення, той особливий промінь, що його кидає на обличчя людини надія.

— Дим із люльки вам не заважає? — спитав полковник, присуваючи до адвоката дірявого стільця.

— Але, пане полковнику, вам же тут страшенно погано! — Ця фраза вирвалась Дервілеві під впливом властивої адвокатам недовірливості і сумного досвіду, якого вони рано набираються із жахливих невідомих драм, при яких їм доводиться бувати.

„Напевне, — подумав адвокат, — він витратив мої гроші на вояцькі чесноти: карти, вино і жінок“.

— Та то правда, що ми не виблискуємо розкішшю. Це — бівак зогрітий дружбою, але... (тут салдат кинув глибокий погляд на правника), але я нікому тут не заважаю, нікого нічим не відштовхую і сплю спокійно.

Адвокат зважив, що було б неделікатно допитуватися в клієнта, на що той витратив видані гроші, і вдовольнився тим, що спитав:

— Чом ви не переїдете до міста? Там би вам коштувало не дороже, ніж тут, але зате було б вигідніше.

— Але добрі люди, у яких я живу, — відповів полковник, — годували мене за спасибі цілий рік. Як же я можу їх покинути тепер, коли в мене завелось трохи грошей! Потім, батько цих трьох хлопчаків — старий єгиптянин...

— Як, єгиптянин?

— Ми так називаємо вояків, що повернулися з єгипетського походу, в якім брав участь і я. Крім того, що всі, хто повернувся з Єгипту, почують себе трохи братами, Верньо ще й був тоді в моєму полку, ми ділилися з ним водою в пустелі; нарешті, я ще не навчив читати його хлопчаків.

— На ваші гроші ви змогли б краще влаштуватися.

— Але ж його діти так само сплять на соломі. Та й у нього з жінкою теж не краща постіль. Вони дуже бідні. Бачите, вони взялися за діло, що їм не до снаги. Але, як тільки я верну свій маєток... Але, годі.

— Пане полковнику, я завтра або позавтра маю одержати ваші документи з Гайльсбергу. Ваша спасителька ще жива.

— А, прокляті гроші, і тільки подумати, що їх у мене немає! — вигукнув він, кинувши люлькою об землю.

Люлька прокурена — це коштовна річ для кожного курця, але кинув він її таким щирим жестом, таким благородним пору чом, що всі курці і навіть

акцизна управа простила б йому цей злочин проти тютюну. Сами анголи може підібрали черепки від цієї люльки.

— Ваша справа, пане полковнику, надзвичайно заплутана,— казав йому Дервіль, виходячи з кімнати, прогулятися на сонці коло хати.

— А мені вона видається дуже простою. Мене мали за мертвого, а тепер я — ось. Поверніть мені мою дружину, мое багатство; дайте мені генеральський ранг, на який я маю право, бо напередодні Ойлавської битви я був промований у полковники імператорської гвардії.

— Але в судовому світі справи так легко не розв'язуються,— відмовив Дервіль.— Послухайте мене. Що ви граф Шабер, я охоче вірю, але це треба юридично довести людям, що заінтересовані в тім, щоб заперечити ваше існування. Отже, ваші документи будуть запереченні. Це заперечення потягне за собою десяток, а то й більше додаткових справ. І всі вони, бувши оскаржені, дійдуть аж до найвищого суду, коштуватимуть не менше від дорогих процесів і затягнуться не вважаючи на всі мої заходи.

„Супротивна сторона зажадає розслідувати справу на місці, від чого ми не можемо відмовитись, і можливо, що потрібно буде послати до Прусії комісію. Але даймо на краще і уявімо, що суд зразу ж визнає вас за полковника Шабера.

„Та чи знаємо ми як буде розв'язана справа про велими невинну двомужність графині Феро. В даному разі юридичні міркування виходять поза

кодекс законів і судді можуть судити тільки йдучи за законами совісти, як от роблять присяжні в делікатних справах, що їх достачають недоладності суспільного ладу.

„Ваш шлюб був бездітний, а в графа Феро є двоє дітей, і судді можуть оголосити недійсним той шлюб, в якому найслабші зв'язки, і визнати той, де ті зв'язки міцніші, надто зважаючи, що шлюб був законний. Та чи й у гарному, з морального погляду, становищі опинитесь ви, у ваші літа і за тих обставин, що ви в їх перебуваєте, уперто домагаючись жінки, що більше вас не любить. Ви матимете проти себе і вашу дружину, і її чоловіка, людей впливових, що можуть натиснути на судові установи. Є всі дані для того, щоб процес затягнувся, і серед найпекучіших прикростів ви можете й постарітися.

— А мій маєток?

— Ви гадаєте, що він такий уже великий?

— Хіба в мене не було тридцяти тисяч ліврів доходу?

— Дорогий пане полковнику, 1799 року, ще до вашого одруження, ви склали тестамент, яким відписали чверть свого добра шпиталям.

— Правда.

— Ну, і коли вас узнали за померлого, треба було переписати майно і перевести ліквідацію, щоб передати цю чверть шпиталям. Ваша дружина не посorомилася обдурити бідних. Опис, в якому вона безумовно побереглася згадувати про готівку та коштовні самоцвіти і показала тільки незначну

частину срібла, а нерухоме майно поцінувало втроє менше проти справжньої ціни, може для того, щоб залишити його собі, чи щоб менше заплатити державі податків, ну, та й тому, що цінувальники відповідають за правильність оцінки, отже, цей опис оцінив вашу спадщину в шістсот тисяч франків. Щодо неї, то вона мала право на половину майна.

„Все продали, і ваша дружина все скупила; вона на всьому заробила, а шпиталям дісталися сімдесят п'ять тисяч франків. Далі, через те, що спадщина переходила до держави, бо в своєму тестаменті ви не згадували за дружину, імператор декретовано повернув вашій удові частину спадщини, що мала відійти до держави. Отже, тепер, на яку суму ви можете числити? Тільки на триста тисяч франків; це без судових витрат.

— І ви називаєте це правосуддям?

— Але, звісно...

— Гарне правосуддя!

— Воно таке як є, пане полковнику. Ви бачите, що не таке то все легке, як вам здавалося. Пані Феро може навіть захоче утримати за собою ту частину спадщини, що її віддав їй імператор.

— Але ж вона не була вдовою, декрет недійсний...

— Згодний. Але все це треба довести. За даних же обставин, я гадаю, що мирова була б і для вас і для неї найкращим розв'язанням справи. Так ви доб'єтесь маєтку більшого за той, що ви б одержали через суд.

— Але це ж значило б продати свою дружину!

— З двадцять чотирма тисячами франків, у вашім становищі, ви знайдете жінок, що краще вам підходитимуть, ніж ваша дружина, і зроблять вас щасливішим. Я гадав навіть сьогодні піти до графині Феро, щоб спробувати ґрунт, але я не хотів цього робити, не попередивши вас.

— Ходім до неї вдвох...

— Отаким як ви є? — спитав адвокат. — Ні, ні, пане полковнику, ні. Так ви можете зовсім програти ваш процес...

— А хіба мій процес можна виграти?

— Геть в усіх пунктах, — відповів Дервіль. — Але, дорогий пане полковнику, ви не зважаєте на одну річ. Я не багатий, я ще за свою контору не все сплатив. Якщо судові установи погодяться на попередній присуд, себто взяти суму авансом за рахунок вашого майна, то тільки тоді, коли вас визнають за графа Шабера, обер-офіцера Почесного Легіону.

— А диви, я ж обер-офіцер Почесного Легіону, а я й забув про це, — наївно промовив полковник.

— Але покищо треба судитися, треба платити адвокатам, домагатися вироків і оплачувати їх, підштовхувати возних і жити. Судові витрати по підготовчих інстанціях становитимуть не менше як дванадцять або п'ятнадцять тисяч франків. У мене їх немає, мене самого обтяжують величезні проценти, що я плачу за позичені на контору гроші. А ви, де ви їх добудете?

Грубі сльози закапали з побляклих очей бідного полковника і покотилися по покарбованих зморшками лицах. Побачивши всі ці труднощі, він занепав духом. Суспільні порядки і порядки судові лягли тягарем йому на груди, мов кошмар.

— Я піду, — вигукнув він, — до Вандомської колони. Я там гукну, щоб усі чули: „Я — полковник Шабер, той, що прорвав російські каре під Ойлав“. Бронзова колона і та мене признає.

— І вас напевне засадять у Шарантон.

Самої цієї страшної назви було досить, щоб увесь запал вояки враз спав.

— Може б мені пощастило у військовому міністерстві?

— У канцеляріях? Ідіть, але тоді, коли у вас буде законна постанова про те, що акт про вашу смерть недійсний. Канцелярії раді б знищити всіх діячів імперії.

Полковник на хвилину замовк, розгублений, нерухомий, з невидючим поглядом, геть занепавши духом. Військове правосуддя пряме, скоре, воно розв'язує справи по-турецькому і майже завжди судить справедливо: це було єдине правосуддя, яке знав Шабер. Уявивши, в який лабіrint труднощів йому треба зібратися, побачивши, скільки треба грошей на те, щоб по тому лабіринтові пройти, старий салдат дістав смертельного удара по тій властивій людині силі, що зветься *воле*. Йому здавалося неможливим усе життя позиватися; на його думку, в тисячу разів простіше було лишитися бідним, старцем, вступити салдатом

до війська, якби який-небудь полк прийняв його.

Фізичні й моральні страждання уже підірвали деякі з найважливіших частин його організму. Він наблизався до одної з тих недуг, що на них медицина не має назви; осідок їх до деякої міри рухливий, як і нервовий апарат, що, здається, з-поміж усіх частин нашої машини найбільше підпадає недузі, яку слід було б назвати спліном від злигоднів. Яка б серйозна не була ця незрима, але дійсна недуга, все ж її ще можна було вилікувати, якби справа закінчилася щасливо. А щоб до краю розхитати цей дужий організм досить було якої-небудь перешкоди, якої-небудь непередбаченої події, щоб зломити ослаблі сили і викликати ту нерішучість, ті незакінчені незрозумілі вчинки, що їх фізіологи спостерегають у людей, розбитих горем.

Помітивши в свого клієнта симптоми важкого пригноблення, Дервіль почав його розважати.

— Не журіться, справа не може для вас кінчитися нещасливо. Тільки зважте, чи можете ви мені цілком довіритись і сліпо прийняти висновки, що я вважатиму за кращі для вас.

— Робіть як знаєте,— промовив Шабер.

— Так, але ви звіряєтесь на мене, як людина, рокована на смерть.

— А хіба я далі не буду без становища й без імені? Хіба це легко znositi?

— Я не це хочу сказати,— заявив адвокат.— Ми домагатимемося в згоді з противною стороною по-

станови, що анулює акт про вашу смерть, розірве ваш шлюб і відновить вас у ваших правах. Ви будете навіть за допомогою графа Феро записані до кадрів армії як генерал і безумовно одержуватимете пенсію.

— Добре,— відповів Шабер,— я звіряюся цілком на вас.

— Я вам пришлю підписати доручення,— сказав Дервіль.— Бувайте здорові й не журіться. Якщо вам потрібні гроші, важте на мене.

Шабер палко потис руку Дервілеві і лишився на місці, спершись об стіну, не маючи сил проводити його інакше, як очима. Як і всіх людей, що мало розуміються на судових справах, його лякала ця несподівана для нього боротьба. Під час розмови з - за воріт не раз висовувалося обличчя чоловіка, що підстерігав на вулиці Дервіля і, як тільки той вийшов, підійшов до нього. Це був старий чоловік у синій куртці, білому в складах сукмані, які носять броварі, і видровому кашкеті. Лице в нього було засмагле, покарбоване зморшками, попечене на вітрі, але лиця від надмірної роботи були червоні.

— Вибачте, пане,— звернувся він до Дервіля, схопивши його за руку,— що я зважуюсь заговорити з вами, але я догадався, побачивши вас, що ви друг нашого генерала.

— Ну, а вам до нього що? — спитав недовірливий адвокат.— Та й хто ви такий?

— Я Луї Верньо,— відповів він,— і мені треба вам сказати пару слів.

— А, так це ви таку кімнату дали графові Шаберові?

— Вибачте, даруйте, пане, в нього найкраща наша кімната. Я б йому віддав свою, якби в мене була навіть одна кімната. Я міг би спати й у стайні. Людина, що стільки вистраждала, що вчить моїх хлоп'ят читати, генерал, єгиптянин, перший лейтенант, під яким я почав служити... Тільки подумати! Ні, в нього найкраща кімната. Я ділився з ним усім, що маю. На жаль, у мене тільки є що хліб, молоко, яйця; ну що ж, чим маємо тим і приймаємо. Від широго серця. Але він нас обдурив.

— Він?

— А так, пане, що обдурив, як кажуть, з усіх боків... Я взявся за діло, що мені не до снаги, він це добре бачить. Ну, йому досадно стало, а він і візьмись чистити коня. Я йому: „Куди ви, пане генерале?“ А він: „Годі“, каже, „не хочу бути дармоїдом, уже відколи баглаї б'ю“. А коли я купував корови, то під вексель позичив грошей у Градоса. Може знаєте його?

— Ну, мій любий, мені ніколи вас довго слухати. Ви от скажіть мені, як полковник вас обдурив.

— А що обдурив, так це так само певно як те, що мене звати Луї Верньо, ще моя жінка плакала через це. Він довідався від сусідів, що в нас немає ні су, щоб сплатити перший вексель. Старий буркотун, нічого ні кому не сказавши, зібрав усі гроші, що ви йому дали, підстеріг як принесли вексель і виплатив його. Так обдурити! І це тоді як моя жінка і я, ми знали, що в нього немає тютюну,

що він не мав що палити! О, тепер у нього щодня є сигари. Я б радше продався! Але так нас обдурити! Так от я хотів вас попросити позичити нам — він казав, що ви добрий чоловік — сотню екую під наше підприємство, щоб зробити йому одежду та опорядити кімнату. Він мабуть гадав, що цим поквитається з нами. А воно, бачите, вийшло якраз навпаки, тільки втягнув нас у новий борг... І обдурив. Він не повинен був нас так кривдити. І так обдурити! А ще друг називається. Слово чести, нехай я не буду Луї Верньо, я в найми піду, а віддам гроші...,

Дервіль подивився на молочника і ступив кілька кроків назад, щоб ще раз побачити дім, двір, гній, хлів, кролів, дітей.

„Далебі, я починаю переконуватися, що чесноті властиво нічого не мати“,— подумав він.

— Добре, ти дістанеш сто екую і навіть більше. Але дам тобі їх не я, незабаром полковник буде такий багатий, що зможе тобі допомогти, а я не хочу позбавити його цієї втіхи.

— А це скоро буде?

— Звісно, скоро.

— Ото зрадіє моя жінка!

І його засмагле обличчя неначе посвітлило.

— Ну, а тепер,— промовив до себе Дервіль, сідаючи в кабріолет,— поїдемо до наших супротивників. Не будемо показувати своїх карт, але постараємося побачити їхні і виграти з одного удару. Треба їх налякати. Вона жінка. Гм, чим же най-

більше можна жінок злякати? Але жінок можна налякати тільки...

Він заходився вивчати становище графині і затопився в міркуваннях, подібних до тих, що в них поринають великі полігичні діячі, виробляючи свої пляни, стараючись відгадати таємниці ворожих міністерств. Чи не такі самі, до деякої міри, державні мужі, але в приватних справах, і адвокати. Та для того, щоб зрозуміти всю геніальність адвокатових плянів, треба скинути оком на становище графа Феро та його дружини.

Граф був сином колишнього члена найвищого суду в Парижі, що під час терору емігрував, але спасши своє життя, втратив увесь свій маєток. За консульства він повернувся назад, лишившись незмінно відданий інтересам Луї XVIII, серед причету якого був його батько до революції. Він же належав до тієї частини Сен-Жерменського передмістя, що благородно встояла перед Наполеоновими спокусами.

Репутація людини здібної, що її здобув молодий граф, тоді званий просто пан Феро, зробила його об'єктом загравання імператора, що часто не менше радів із своїх перемог над аристократією, ніж з перемог на бойовищу. Графові обіцяли повернути його титул та те з його добра, що лишилось непродане, здалеку манили міністерством, сенаторством. Але імператорові з цим не пощастило.

Феро під час гаданої смерти графа Шабера був двадцятишестилітнім молодим чоловіком, без маєтку, але гарним на вроду, мав успіх, і Сен-Жер-

менське передмістя визнало його за одне із своїх світил. А графиня Шабер зуміла одержати таку частину з чоловікової спадщини, що після вісімнадцятимісячного вдовування мала до сорок тисяч ліврів ренти. Її шлюб з молодим графом не був новиною для партії Сен-Жерменського передмістя.

Вдоволений з цього шлюбу, що відповідав його мріям про злиття партій, Наполеон подарував пані Шабер ту частину полковникою спадщини, що переходила до держави; але надії знов зрадили Наполеона.

Пані Феро любила молодого чоловіка не тільки як коханця, її вабила перспектива ввійти в те чванливе товариство, що, не зважаючи на своє приниження, панувало при імператорському дворі. Цей шлюб задовольняв її честолюбство так само як і страсть. Вона хотіла стати *дамою з високого товариства*.

Коли Сен-Жерменське передмістя довідалося, що шлюб молодого графа не був відступництвом, сальони для його дружини відкрилися. Далі настала Реставрація, але політична кар'єра графа Феро не була швидкою. Він розумів труднощі становища, в якому перебував Луї XVIII; він був з числа утаємничених, що чека ли, коли *бездоля революції буде засипана*, бо в цій королівській фразі, з якої так глузували ліберали, крився політичний зміст. І все ж повеління, згадане в довгій казуїстичній фразі, якою починається ця повість, повернуло йому два ліси і землю, якої цінність за час секвестру на багато збільшилась.

Хоч граф Феро і був членом Державної Ради та директором, але він дивився на своє становище лише як на початок своєї політичної кар'єри. Цілком віддавшись своєму зажерливому честолюбству, він уявив собі за секретаря колишнього зубожілого адвоката, на ім'я Дельбека, людину більш ніж промітну, що чудово зналася на сутяжництві і доручив їйому провадити свої приватні справи.

Хитрий правник досить добре зрозумів своє становище в графа, щоб бути чесним з інтересу. Він мав надію дістати якунебудь посаду через графа, за маєток якого дбав з усіх сил. Його поступування так розбігалося з його попереднім життям, що його почали вважати за людину несправедливо ославлену.

З тактом і хитростю, якими в більшій або меншій мірі наділені всі жінки, графиня розглядала свого управителя, спритно за ним назираючи, і так зуміла його прибрati до рук, що нераз використовувала його для збільшення свого особистого маєтку. Вона зуміла переконати Дельбека, що вона заправляє своїм чоловіком, і пообіцяла йому посаду голови суду першої інстанції в одному з значніших міст Франції, якщо він дбатиме виключно про її інтереси. Обіцянка беззмінної посади, що дала б йому змогу вигідно одружитися, а далі й дійти високого становища на державній службі, ставши депутатом, зробила Дельбека найвідданішим слугою графині.

Він не пропустив ні одної нагоди, що їх давали спритним людям за перших трьох років Рестав-

рації хитання на біржі та підвищення цін на нерухоме майно. Він утрів капітал своєї протекторки тим легше, що графиня нічим не гребувала, аби тільки зібрати великий маєток. На домашні витрати вона брала з графової платні, щоб мати змогу свої доходи додавати до капіталів, і Дельбек пристосувався до цих скупарських розрахунків, навіть не стараючись з'ясувати собі їх причини.

Людей цього сорту непокоють лише ті секрети, в яких вони особисто заінтересовані. А втім, він поясняв собі ці скupoщі тією цілком природньою жадобою золота, що нею охоплена більшість парижанок. Знов же, треба було мати великий маєток, щоб на нього могли спертися честолюбні домагання графа Феро. Отже, управитель іноді дивився на скupoщі графині, як на прояв її відданості людині, якою вона не переставала захоплюватися.

Справжню ж причину графиня хоронила на дні серця. Там лежала тайна життя і смерти для неї, саме там був вузол усієї цієї історії. На початку 1818 року, коли Реставрація уgnіздилась на непохитних, здавалось, основах, а її урядові доктрини, збагнуті видатнішими умами, здавалось, повинні були принести Франції еру нового щасливого життя, паризьке громадянство змінило свою фізіономію.

Виявилося, що графиня Феро в другому шлюбі задовольнила жадобу і кохання, і багатства, і честолюбства. Ще молода і гарна, пані Феро грала роль модної дами і жила в двірській атмосфері. Багата

сама з себе, багата через свого чоловіка, що уходив за найздібнішого в роялістській партії і друга короля, і, здавалось, мав бути призначеним на міністра, вона тепер належала до аристократії, з якою ділила і сяйво, і блиск.

Але серед цього тріумфу її пожирав моральний рак. Є такі почуття, що їх жінки відгадують навіть всі старання чоловіків приховати їх.

Уже після першого повороту короля граф Феро почав жаліти, що одружився.

Удова полковника Шабера ні з ким його не посвоячила, він був сам, без підтримки на політичному полі, повному небезпеки і ворогів. Можливо, що пізніше, коли він почав холодніше пристягуватися до дружини, він виявив і деякі прогалини в її вихованні, що робили її нездатною допомагати йому в його плянах.

Одне слово, сказане ним з приводу шлюбу Талейрана, просвітило графиню і показало, що якби вона мала виходити заміж тепер, то нізащо б їй не бути панею Феро.

Яка жінка може простити такий жаль? Хіба він не криє в собі зародки всяких образ, злочинів, розлук? Можна собі уявити, якої рани завдало те слово серцю графині, якщо припустити, що вона боялась повороту свого першого чоловіка. Вона знала, що він живий, але відштовхнула його. Потім, більше не маючи про нього звісток, тішила себе надією, що він поліг під Ватерлоо разом з імператорськими орлами, разом з Бутеном. Проте, вона вирішила прив'язати до себе графа найміц-

нішим з усіх ланцюгів — золотим, і захотіла стати такою багатою, щоб саме її багатство зробило її другий шлюб нерозривним про той випадок, коли б граф Шабер знов з'явився. І от він з'явився, і вона ніяк не могла собі пояснити, чому боротьба, якої вона так боялася, ще й досі не почалася.

— Може страждання або хвороба увільнила її від цього чоловіка. А може він став не словна розуму і її від нього вибавив Шарантон. Вона не хотіла довіряти своєї тайни ні Дельбекові, ні поліції, боячись або підпасти під їх владу, або прискорити катастрофу. У Парижі є багато жінок, що, подібно до графині Феро, ховають у своїм серці страшні моральні муки, або ж ходять по краю безодні; і вони звикають до них і можуть ще сміятися, веселитися.

— Є щось чудне в становищі графа Феро, — сказав собі Дервіль, прокинувшись від довгої задуми, коли кабріолет спинився на вулиці Варен коло готелю Феро. — Чому він, такий багатий, улюбленець короля, і досі не пер Франції? Правда, може в королівську політику входить, як мені казала пані Гранльє, надати перству більшої ваги, не розкидаючись ним. Знов же син члена верховного суду — не Крійон і не Роган.

„Граф Феро може увійти в Високу Палату тільки нишком. Але коли б його шлюб був розірваний, хіба б не міг він перебрати, на велике вдовolenня короля, перство від одного з тих старих сенаторів, що тільки й мають що дочок. А й справді, це не погана вигадка, з неї можна скористуватись, щоб

трохи налякати нашу графиню“, — подумав він, сходячи на ганок.

Сам того не знаючи, Дервіль попав пальцем у тайну рану і збирався встремити й цілу руку в рак, що пожирав пані Феро. Вона прийняла його в гарненькій зимовій їdalні, де вона снідала, бавлячись з мавпою, прив'язаною ланцюжком до стовпчика з залізними поперечками. Графиня була в елегантному пеньюарі; локони її волосся, недбало пришпилені, вибилися з-під чепчика, надаючи їй задирикуватого вигляду. Вона була свіжа й весела. На столі виблискувало срібне, позолочене та перлямутрове начиння, а навколо неї стояли рідкі квіти в чудових порцелянових вазах. Бачачи дружину графа Шабера, що збагатіла його коштом, серед розкошів, у верхах суспільства, тоді як її нещасний чоловік мусів жити в убогого молочника серед худоби, адвокат подумав:

„Мораль з усього цього та, що гарненька жінка нізащо не захоче признати свого чоловіка ба навіть коханця, у людині в старому картику, облізлому парику і подертих чоботях“.

Куслива і глузлива усмішка виявила напівфілософські, напівжартливі думки, що мусіли спасти людину, яка завдяки своїй професії розпізнавала суть речей попри всі брехні, якими прикриває своє життя більшість паризьких родин.

— Добриден, — пане Дервілю, — привітала вона адвоката, не перестаючи напувати мавпу кавою.

— Пані, — промовив він різко, образившись легковажним тоном, яким вона сказала „добриден“,

пане Дервілю“,— я прийшов поговорити з вами в досить важній справі.

— Який жаль, графа немає...

— А я, пані, навпаки, дуже радий. Мені дуже жаль було б, якби він був при нашій розмові. До того ж, я знаю від Дельбека, що ви любите провадити свої справи самі, не надокучаючи ними панові графові.

— Тоді я скажу, щоб покликали Дельбека,— сказала вона.

— Він вам не стане в пригоді, хоч і який він спритний,— відмовив Дервіль.— Послухайте, пані. Досить одного слова, щоб ви поставились до справи серйозніше. Граф Шабер — живий.

— І ви хотите, щоб від таких жартів я стала серйознішою? — промовила вона, заходячись від сміху.

Але графиня раптом угамувалась під чудно проникливим поглядом Дервіля, що немов читав усе, що відбувалося на дні її душі.

— Пані, — відмовив він холодно і різко, — ви, певне, не знаєте всієї небезпеки, що вам загрожує. Я не говоритиму вам ні за безперечну вірогідність документів, ні за певність доказів, які встановлюють, що граф Шабер живий. Ви знаєте, що я не такий чоловік, щоб братися за неправе діло. Якщо ви здумаєте заперечити нашу заяву про недійсність акту про смерть, ви цей процес програєте, а коли справу розв'яжуть на нашу користь, ми виграємо і всі інші.

— Про що ж ви хотите зі мною говорити?

— Ні про полковника, ні про вас. Ще менше говоритиму я про те, яке прохання може написати дотепний адвокат, озброєний цікавими даними для цього процесу, або про те, як можна скористатися з листів, що ви одержали від свого першого чоловіка ще до свого шлюбу з другим.

— Це — брехня! — вигукнула вона з усією нахабністю випанків. — Я ніколи не одержувала листів від графа Шабера; а якщо хто заявляє, що він полковник, то це тільки який-небудь інтриган або випущений на волю каторжник, може такий, як Куаньяр. Аж мороз пробігає, тільки подумаеш про це. Хіба полковник може воскреснути? Сам Бонапарт через адъютанта висловив мені співбілівання з приводу його смерти, і я ще й тепер одержую три тисячі франків пенсії, призначеної від Палат його вдові. У мене були тисячі підстав відштовхувати всіх Шаберів, що приходили, так само як я відштовхуватиму всіх, що приходитимуть.

— На щастя, пані, ми самі і можна сміло брехати, — холодно відмовив адвокат, навмисне роздмухуючи гнів, що поривав графиню, щоб вирвати в неї необачне признання — спосіб звичайний в адвокатів, що звикли лишатися спокійними, тимчасом як їхні супротивники або клієнти розпаляються гнівом. „Ну, тепер подивимось, хто кого“, сказав він собі, вмить вигадавши пастку, щоб показати графині її без силля. — Доказ про те, що ви одержали першого листа, є, — говорив він голосно далі. — У тому листі були цінності...

— От і ні. Ніяких цінностів там не було.

— Отже, ви все таки одержали першого листа,— усміхнувся Дервіль.— Ви впіймались у першу ж пастку, що вам поставив адвокат, а ще гадаєте, що зможете боротися з правосуддям.

Графиня спершу почервоніла, потім зблідла і затулила лице руками. Потім вона перемогла замішання і з властивою для цього сорту жінок холоднокровністю, промовила:

— Через те, що ви адвокат гаданого Шабера, будьте ласкаві...

— Пані, — перебив її Дервіль, — я поки ще ваш адвокат так само, як і полковників. Невже ви гадаєте, що я хочу втратити таку вигідну клієнтку як ви? Але ви не слухаєте мене...

— Кажіть, пане, — промовила вона члено.

— Ваше багатство дісталося вам від графа Шабера, а ви його відштовхнули. У вас колosalне багатство, а ви примушуєте його старцовати. Адвокати, пані, тоді красномовні, коли сами справи красномовні, а тут ще є й обставини, що можуть підняти проти вас громадську думку.

— Але дозвольте, пане, — відповіла графиня, роздратована його манерою, з якою він немов повертає її на всі боки на рожні,— навіть припустивши, що ваш Шабер живий, суд підтримає мій другий шлюб через дітей і мені доведеться лише повернути йому двісті двадцять п'ять тисяч франків.

— Ще не знати, пані, як суд подивиться на почуття. Якщо з одного боку є мати з дітьми, то з другого є прибитий горем чоловік, що постарів через вас,

через вашу жорстокість. Де він тепер найде собі дружину? Знов же, хіба можуть судді йти проти закону? Ваш шлюб із полковником має за собою і правність, і першенство. Але якщо ви станете перед судом у негарному світлі, то ви матимете супротивника, якого ви не сподіваетесь. У цім якраз і полягає небезпека, від якої мені й хотілося б вас остерегти.

— Нового супротивника? — спитаила вона.— Кого?

— Графа Фero, пані.

— Граф Фero занадто до мене прив'язаний і занадто поважає мене, як матір його дітей...

— Не кажіть,— перебив Дервіль,— дурниць адвокатам, що звикли читати в людських серцях. Зараз у пана Фero немає й найменшого бажання розірвати ваш шлюб, і я певний, що він вас палко кохає; але якби хтонебудь йому сказав, що його шлюб можна розірвати, що його дружина стане як злочинниця перед громадською думкою...

— Він оборонив би мене.

— ² Ні, пані.

— А чому б він мав мене покидати?

— Та хоч би тому, щоб одружитись з одиначкою якогонебудь пера Франції, перство якого було б передане йому королівським наказом...

Графіня зблідла.

„Влучив,— сказав собі Дервіль.— Ну, тепер ти в мене в руках, справа бідного полковника виграна“.

— Знов же, пані,— почав він знов уголос,— графа Фero менше мучило б сумління ще й тому, що людина вкрита славою, генерал, граф, обер-

офіцер Почесного Легіону,— не поганий вихід; і якщо така людина зажадає від нього своєї дружини...

— Досить, досить! — перебила вона. — Крім вас у мене ніколи не буде іншого адвоката. Що ж робити?

— Піти на мирову,— відповів Дервіль.

— Він ще любить мене? — спитала вона.

— Я не уявляю собі, щоб могло бути інакше.

На цих словах графіня підвела голову. В її очах блиснула надія; можливо, вона гадала скористуватися з ніжного почуття до себе свого першого чоловіка і, взявшись на жіночі хитрощі, виграти процес.

— Я чекатиму, пані, ваших розпоряджень, щоб знати чи заявляти вам наші документи через суд, чи чекати вас у себе, щоб установити основи мирової,— закінчив Дервіль, прощаючись з графінею.

Через вісім день після Дервілевих візит, одного прегарного червневого ранку розлучене майже надприроднім випадком подружжя виїхало з двох цілком протилежних кінців Парижу на побачення в конторі свого спільногого адвоката. Аванси, щедро видавані від Дервіля Шеберові, дозволили йому вратися відповідно до свого рангу.

Покійник приїхав у цілком пристойному кабріолеті. Голова була прикрита добраю до лиця перукою, він був у синьому сукняному костюмі, у чистій білизні, а під жилетом віднілась червона лента, що носять обер-офіцери Почесного Легіону.

Разом з убранням, що свідчило за достаток, до нього повернулася й колишня його військова по-

става. Він держався прямо. Його серйозне й таємниче обличчя, на якому світилося щастя й усі його надії, здавалось, помолодшало і стало соковитішим, якщо можна скористуватись одним із найбільш мальовничих виразів малярства. Він так мало був схожий на Шабера в старому картику, як стертий мідяк на свіжо вибитий сорокафранковик.

Бачачи старого вояку, прохожі відразу вгадували в йому одного з кращих заступників колишньої славної армії, одного з тих героїв, на яких відбивається наша національна слава і які відсвічують її, як освітлений сонцем уламок скла відсвічує його проміння.

Такі старі салдати являють собою заразом і картини і книги. Коли граф під'їхав до Дервілевої контори, він вискочив з екіпажу легко, мов юнак. Тільки но від'їхав його кабріолет, як під'їхала красна карета вся в гербах. Графіня Феро вийшла з нього в простенькому, але мистецьки розрахованому на те, щоб показати стрункість її стану, вбранні.

На ній був гарненький підбитий рожевим капелюшок, що досконало облямовував обличчя, ховаючи і заразом відживляючи його обриси. Та якщо клієнти були помолоділі, то контора лишилась як і була, і являла собою ту саму картину, що її описом почато цю повість.

Сімонен снідав, спершись плечем об вікно, що якраз було відчинене, і дивився на блакить неба через просвіт двору, оточеного чотирма корпусами почорнілих будинків.

— Ого! — вигукнув писарчук. — А ну, хто хоче битися об заклад на спектакль, що полковник Шабер — генерал та ще й з орденами?

— З патрона справжній чарівник, — відізвався Годшаль.

— Тепер уже не встругнеш йому штуки? — спітав Дорош.

— Тепер за це візьметься його дружина, графиня Феро, — промовив Букар.

— Отже, — спітав Годшаль, — графиня мусітиме жити з обома?..

— А ось і вона, — заявив Сімонен.

В цю хвилину ввійшов полковник і спітав Дервіля.

— Він у кабінеті, пане графе, — відповів Сімонен.

— А, ти вже не глухий, шельмівська дитино? — спітав Шабер, беручи й покручуючи побігуна за вухо на втіху клеркам, що розсміялися і дивились на полковника з особливою уважністю, що на її заслуговувала ця надзвичайна особа.

Граф Шабер був уже в кабінеті в Дервіля, коли його дружина ввійшла в контору.

— Скажіть, Букаре, адже зараз у кабінеті в патрона буде надзвичайна сцена. От де жінка, яка зможе в паристі дні жити з графом Феро, а в непаристі — з графом Шабером.

— А в роки переступні, рахунок вирівнююти-муть, — додав Годшаль.

— Та замовкніть ви, нарєшті! Адже можуть почути, — суворо промовив Букар. — Взагалі я ще

ніде не бачив, щоб у конторі так глузували з клієнтів, як ви оце робите.

Коли графиня з'явилася, Дервіль уже зачинив полковника в спальні.

— Пані,— звернувся він до неї,— не знаючи, чи буде вам приємно бачити графа Шабера, я вас помістив окремо. Проте, якщо бажаєте...

— Я вам дуже вдячна, пане, за таку уважність.

— Я виготовав на - чорно мирову, умови якої ви і граф Шабер можете обговорити зараз же. Я почерзі ходитиму то до вас, то до нього і передаватиму вам ваші взаємні доводи.

— Починаймо, пане, — нетерпляче вихопилась графиня.

Дервіль почав читати:

„Між нижчепідписаними,
„паном Гіасентом, званим Шабером, графом,
генерал - майором і обер - офіцером Почесного Легіону, що живе в Парижі, на вулиці
Пті - Банк'є, з одного боку;

„І панею Розою Шапотель, дружиною вищезгаданого графа Шабера, з роду...“

— Обминіть вступ, — перебила графиня, — переходьте до умов.

— „Пані, — зауважив адвокат, — вступ стисло з'ясовує становище, в якому ви перебуваєте одне проти одного. Далі, пунктом першим ви визнаєте в присутності трьох свідків, двох нотарів і молочника, в якого жив ваш чоловік,— я їм довірив під

секретом вашу справу і вони мовчатимуть; отже, кажу, ви визнаєте, що особа, зазначена в актах, доданих до цього, але якої звання, крім того, встановлює нотаріальний акт, виготовлений у вашого нотаря Александра Крота, є граф Шабер, ваш перший чоловік. Пунктом другим граф Шабер, в інтересах вашого щастя, зобов'язується користуватися з своїх прав тільки у випадках, передбачених у цім самім акті. І ці випадки, — додав, мов би в дужках, Дервіль, — є ніщо інше, як невиконання пунктів цього секретного договора.

— З свого боку, — провадив він далі, — пан Шабер згоджується спільно з вами домагатися, щоб суд визнав недійсним акт про його смерть і розв'язав ваш шлюб.

— Я на це ніяк не згодна, — заявила здивована графиня, — я не хочу процесу. Ви знаєте чому.

— Пунктом третім, — з непохитною флегмою провадив Дервіль, — ви зобов'язуєтесь внести на ім'я Гіясента, графа Шабера, вісімдесят тисяч франків дожivotної ренти, вписавши її до державної боргової книги, з тим, що самий капітал по його смерті переходить до вас.

— Але ж це занадто дорого! — вигукнула графиня.

— А ви можете помиритися дешевше?

— Може бути.

— Та чого ж ви хочете, пані?

— Я хочу... я не хочу процесу; я хочу...

— Щоб він лишився мерцем! — підхопив Дервіль, перебиваючи її.

— Пане,— заявила графиня,— якщо йдеться за вісімдесят тисяч франків, то краще ми позиватимемось.

— Так, ми позиватимемось! — вигукнув глухим голосом полковник, що відчинив двері і раптом з'явився перед своєю дружиною, держучи одну руку на жилеті, а другу простягнувши вниз, — жест, якому спогад про пережиту пригоду надавав жахливої значущості.

„Це він!“ — промайнуло в голові графині.

— Занадто дорого, — говорив далі старий солдат. — Я вам лишив близько мільйона, а ви торгуєтесь за моє нещастя... Добре, тепер я хочу вас, вас разом з багатством. Добро наше спільне, наш шлюб не розірваний...

— Але ж цей пан не полковник Шабер, — вигукнула графиня, прикидаючись здивованою.

— Ага, — промовив старий глибоко іронічним тоном, — так ви хочете доказів? Я вас узяв з Пале-Роялю¹)...

Графиня зблідла. Побачивши як вона побіліла під красилом, старий солдат, зворушений сильними муками, що він їх завдав жінці, яку колись палко кохав, замовк; але вона метнула на нього такий отруйний погляд, що він заговорив далі:

— Ви були у...

— Ради бога, — звернулась графиня до адвоката, — вибачте, але я не можу тут лишатись далі. Я прийшла сюди не за тим, щоб слухати такі страхіття.

Вона встала і вийшла. Дервіль кинувся слідом за нею в контору. Але в графині немов виросли крила і вона вже мов вилетіла звідти. Коли адвокат повернувся назад до кабінету, полковник у сильному нападі люті великими кроками ходив по кімнаті.

— Тоді кожен брав собі жінку, де хтів, — заговорив він, — але я сам винен, що погано вибрав, поклавшись на вроду. У неї й на крихту немає серця.

— Ну, пане полковнику, мав я рацію просити вас не приходити? Тепер я цілком переконався у вашій ідентичності. Коли ви показались, графиня мимохіть зробила порух, якого значіння було не двозначне. Але ви програли справу, тепер ваша дружина знає, що ви невпізнані.

— Я її вб'ю!

— Ну, це божевілля! Вас зараз же схоплять і гільотинують, як падлюку. Знов же, ви можете схибнути, а це була б річ непрощенна. Коли вбивати дружину, то хибити не можна. Краще дозвольте мені виправити ваші дурниці, стара ви дитино. Ідіть додому і будьте обережні, бо вона здатна поставити вам пастку і засадити в Шарантон. А я, щоб остерегти вас від усіких хитрощів, заявлю їй наші документи через суд.

Бідний полковник скорився своєму молодому добродійникові і вийшов, мурмочучи вибачення. Він повільно сходив по приступках почорнілих сходів, поринувши в сумні думки, можливо прибитий ударом, що його дістав тільки що від дру-

жини, найтяжчим для нього ударом, що вразив його в саме серце. Він уже дійшов був до останньої приступки, як раптом почув шелест сукні і перед ним з'явилась його дружина.

— Ходім, пане,— сказала вона, беручи його під руку колись таким властивим для неї порухом.

. Поводження графині, звуку її голоса, що став ласкавим, було досить, щоб загасити гнів полковника, і він дав себе довести до екіпажу.

— Ну, сідайте ж,— сказала йому графиня, коли слуга спустив піdnіжок.

І він немов чарами опинився в кареті своєї дружини.

— Куди пані поїдуть? — спитав слуга.

— До Гроле,— сказала вона.

Коні помчали через увесь Париж.

— Графе... — заговорила графиня голосом, що свідчив за ті рідкі в житті зворушення, що хвилюють нас до глибини душі.

У такі хвилини серце, почуття, нерви, лице, душа і тіло, все, навіть кожна пора тріпоче. Здається, що саме життя покидає нас. Зворушення витікає з нас, прискає, воно переходить мов зараза, передається поглядом, звуком голоса, жестом, накидуючи наше бажання іншим. Старий салдат затремтів, почувши це єдине слово, перше жахливе слово „Графе“. В цім слові було все — і докір, і благання, і прощення, і надія, і розпач, і запитання, і відповідь. Це слово містило в собі все. Треба було бути великою комедіянткою, щоб в одне слово влити стільки красномовності і почуття. Істина ніколи

не буває така досконала в своєму вислові, вона не виставляє себе назверх, але виявляється всередині.

Але полковника вже мучило сумління за його підозріння, за вимоги і гнів, і він спустив очі, щоб не показати свого збентеження.

— Графе,— знов промовила графиня після короткої павзи,— я вас відразу впізнала.

— Розіно,— вимовив старий салдат,— це слово має в собі той єдиний бальзам, що може застарати мене забути про всі мої поневіряння.

Дві буйні гарячі сльозини покотились його дружині на руки, що їх він стиснув, щоб появити свою батьківську ніжність.

— І як ви, графе,— говорила вона далі,— не додалися, що мені буде тяжко стати перед чужою людиною в такому фалшивому становищі, як мое. Якщо я й маю червоніти за своє фалшиве становище, то принаймні нехай це буде хоч у родині. Хіба ця тайна не має бути похована в наших серцях. Сподіваюсь, що ви мені вибачите мою позірну байдужість до поневірянь Шабера, в існування якого я вірити не могла. Я одержала ваші листи,— додала вона жваво, читаючи на обличчі свого чоловіка закид,— але ж вони дійшли до мене через тринадцять місяців після Ойлавської битви; вони були розпечатані, забруднені, письмо було незнайоме, і я була певна після того, як Наполеон підписався на моєму новому шлюбному контракті, що якийнебудь спритний інтриган хоче мене обшахувати. Щоб не турбувати графа Феро і не псу-

вати родинних, відносин, мусіла ж я застерегтися проти самозваного Шабера. Скажіть, хіба я не мала підстав?

— Так, ти мала підстави. Це я дурень, тварина, йолоп, не вмів краще зважити наслідків такого становища.

— Але куди це ми їдемо? — спитав полковник, бачачи, що вони під'їжджають до Шапельської застави.

— До моого села коло Гроле, в долині Монморансі. Там, графе, ми з вами поміркуємо що робити. Я знаю свої обов'язки. І якщо я юридично ваша, то фактично я вам не належу. Хіба ви можете вимагати, щоб ми стали посміховищем усього Парижу? Не виносьмо на люди того становища, що виставляє мене з смішного боку і збережімо свою гідність. Ви ще любите мене? — спитала вона, кинувши сумний і ніжний погляд на полковника. — Але хіба я не мала права створити нову родину? У цьому надзвичайному становищі тайний голос каже мені надіятися на вашу добрість, яку я так добре знаю.

„Хіба б я помилилася, обравши вас на єдиного і одинокого вершителя моєї долі? Будьте ж і суддею, і стороною. Я звіряюсь на шляхетність вашої вдачі. Ви будете великодушні і вибачите мені наслідки невинної провини. Признаюсь вам, я люблю пана Феро. Я гадала, що маю право його полюбити. Я не червонію перед вами за це признання; і якщо воно вас ображає, то воно нас ніяк не безчестить. Я не можу сховати від вас фактів.

Коли через нещастя я стала вдовою, я не була матір'ю".

Полковник зробив дружині знак рукою, щоб вона замовкла, і вони проїхали з пів - льє, не промовивши й слова. Шаберові перед очима ввесь час стояло двоє малят.

— Розіно!

— Графе?

— Виходить, що мерці роблять помилку, повертуючись?

— О, графе, ні, ні! Не майте мене за невдячну. Тільки, що замість дружини, ви находите закохану жінку і матір. І хоч не в моїй волі вас любити, я все ж знаю чим я вам винна і можу вам запропонувати всю силу дочірньої любови.

— Розіно, — промовив старий ніжним голосом, — я не маю на тебе найменшої злоби. Забудьмо все, — додав він з одною з тих усмішок, що в їх ласкавості відсвічується щира душа.— Я не такий неделікатний, щоб вимагати нещирої любови від жінки, що перестала любити.

Графиня кинула на нього погляд, сповнений такої вдячности, що бідолаха Шабер ладний був знов піти в свою Ойлавську могилу.

Деякі люди наділені такою сильною душою, що здатні на самопожертву, аби тільки зробити щасливою кохану людину.

— Ми про це поговоримо, друже, пізніше, коли трохи заспокоїмось,— сказала графиня.

Розмова перейшла на інше, бо довго говорити на цю тему було неможливо. Хоч подружжя, роз-

мовляючи, їй нераз верталося до свого чудного становища чи то натяками, чи прямо, все ж вони відбули приємну подорож, згадуючи її про своє минуле подружнє життя і про події з часів імперії. Графиня зуміла надати своїм споминам ніжної ча-рівности і забарвiti розмову потрібою журлівістю, щоб зберегти її серйозність.

Вона відживляла його любов, не збуджуючи жадних бажань, показувала своєму першому чоловікові всі моральні скарби, що вона надбала, і старалася привчити його до думки обмежитися лише тими втіхами, що їх може сподіватися батько від коханої дочки. Полковник знав лише графиню часів імперії, тепер він побачив графиню часів Реста-рації. Нарешті, подружжя приїхало путівцем до великого парку в маленькій долині, що відмежо-вує горбовини Маржансі від гарненького села Гроле.

У графині там був гарненький домок, де пол-ковник, приїхавши, побачив усе немов пригото-влене для його перебування з дружиною. Нещастя—це свого роду талісман, якого чародійна сила по-лягає в тім, щоб підсилювати наші примітивні по-чування, і в деяких людей воно збільшує недовіру та злобу так само як у людей з м'яким серцем—добрість.

Поневіряння зробили полковника ще спочутли-вішим та добрішим, ніж він був. Він міг збегнути тайну жіночих страждань, що для більшості чоло-віків незрозумілі. Проте, який він не був довірли-вий, він все ж не міг утриматися, щоб не спитати:

— Ви були такі певні, що привезете мене сюди?

— Звісно,— відповіла вона,— якби в позовникові я знайшла полковника Шабера.

Нотки щирості, що їх вона зуміла вкласти у відповідь, розвіяли легенькі підозріння полковника і йому навіть стало соромно за них.

Три дні графиня поводилася з своїм першим чоловіком напрочуд гарно.

Ніжним піклуванням і постійною м'якістю вона немов хотіла стерти спомини про страждання, що він витерпів, і вилагати прощення за горе, що його, як сама признавалася, не хотячи завдала; вона любила, вдаючи з себе засмучену, навівати чари, під які, як вона знала, він особливо підпадав, бо деяким способам, чарам серця або розуму ми не опираємося; вона хотіла розжалити його своїм становищем і так розчулити, щоб можна було легко заполонити його розум і самодержавно заправляти ним.

Відважившись на все, аби тільки дійти своєї мети, вона ще не знала, що їй робити з цим чоловіком, але хотіла знищити його юридично. На третій день увечері вона відчула, що попри всі її зусилля вона не може укрити тривоги за наслідки її заходів.

Щоб хоч на хвилину почути себе вільніше, графиня пішла до себе нагору, сіла до бюрка і скинула з себе маску спокою, яку носила перед графом Шабером, як актриса, що, повернувшись стомлена після втомного п'ятого акту до себе в убіральню, падає напівмертва, залишивши в залі образ,

на який вона вже більше не схожа. Вона заходилася кінчати недописаного листа до Дельбека, якому писала, щоб він від її імені зажадав від Дервіля список документів, що стосуються полковника Шабера, скопіював їх і зараз же приїхав до неї в Гроле. Тільки вона дописала листа, як у коридорі почулися кроки полковника, що, занепокоївшись, пішов її шукати.

— О,— промовила вона голосно,— як би я хотіла вмерти! Мое становище нестерпне...

— Що вам таке? — спитав простак.

— Нічого, нічого.

Вона встала, покинула полковника в кімнаті і зійшла вниз, щоб без свідків побалакати з покоївою, яку посылала по Парижу, доручаючи їй особисто передати Дельбекові листа і привезти його назад, як тільки той прочитає. Потім графіня пішла й сіла на лавку так, щоб полковник як тільки захоче, міг відразу її знайти. Полковник, що вже шукав своєї дружини, підійшов і сів біля неї.

— Розіно,— звернувся він до неї,— що з вами?

Вона не відповідала. Був один з тих чарівних і спокійних вечорів, таємнича гармонійність яких у червні місяці надає так багато ніжності сонячному заходові. Повітря було таке чисте, а тиша глибока, що можна було чути в далечині парку голоси дітей, що додавали свого роду мелодії величності пейзажу.

— Ви мені не відповідаєте? — спитав полковник.

— Мій чоловік... — почала графиня, потім спинилась, зробила порух і, червоніючи, спитала: — Як мені називати графа Феро?

— Називай його своїм чоловіком, біднятко мое, — відповів полковник добродушно, — хіба він не батько твоїх дітей?

— Отже, коли він мене спитає, що я тут роблю, якщо він довідається, що я сиджу тут з якимсь незнайомим, що я йому скажу? Слухайте, графе, — заявила вона, прибираючи повної гідності пози, — вирішайте мою долю, я прийму все...

— Люба моя, — сказав полковник, беручи дружину за руки, — я вирішив цілком пожертвувати самого собою для вашого щастя...

— Це неможливо, — скрикнула вона здригаючись. — Подумайте, ви ж мусіли б тоді зреクトися себе і то документально...

— Як, — спитав полковник, — вам мого слова не досить?

Слово „документально“ каменем упало старому на серце і збудило мимовільну недовіру. Він кинув на дружину погляд, що примусив її почервоніти, і вона спустила очі додолу, а він уже злякався, що буде змушений зневажати її. Графиня боялась, що вразила дике почувтя чести, сувору чесність людини, шляхетну вдачу і примітивну доброчесність якої вона знала. Хоч ці думки і захмарili їм чола, проте незабаром між ними знов запанувала згода. І ось як. Раптом десь далеко розлігся дитячий крик.

— Жюлю, дай спокій сестрі! — закричала графиня.

— Що! Ваші діти тут? — спитав полковник.

— Тут, але я заборонила їм вас турбувати.

Старий салдат зрозумів усю делікатність, весь жіночий такт, що виявився в такому милому вчинку, і поцілував їй руку.

— Нехай вони прийдуть сюди, — попросив він.

В цей час прибігла маленька дівчинка жалітися на брата.

— Мамуню!

— Мамуню!

— Він...

— Ні, вона сама...

Руки тягнулись до матері, і два дитячі голоси сплелися в один звук. Це була несподівана чарівна картина.

— Бідні діти! — вигукнула графиня, більше не стримуючи сліз. — Доведеться їх покинути, і кому то суд віддасть їх. Але ж не можна розривати материне серце, я хочу взяти їх з собою.

— Це через вас мамуня, плаче? — спитав Жюль, гнівно глянувши на полковника.

— Мовчи, Жюлю! — крикнула графиня наказовим тоном.

Діти стояли і мовчки дивились на матір і чужого з цікавістю, якої словами віддати неможливо.

— О, якщо мене розлучать з графом, то нехай хоч лишать мені дітей, я підкорюсь усьому...

Це було те рішуче слово, що досягло давно сподіваного успіху.

— Кінець! — вигукнув полковник, немов докінчуючи фразу, почату в думці. — Я йду в могилу. Я вже казав про це.

— Хіба я можу прийняти таку жертву? — заперечила графиня. — Якщо й бувало коли, що мужчини вмиралі, рятуючи честь своєї коханої, то вони віддавали своє життя тільки один раз. А тут ви віддаватимете його щодня. Ні, ні, це неможливо! Знов же, якби йшлося тільки про саме життя, то ще нічого; але підписатися під тим, що ви не полковник Шабер, визнати, що ви обманник, віддати свою честь, щодня, щогодини допускатися брехні,—до цього людська самопожертва ще не доходила. Ви тільки подумайте! Ні! Якби не бідні діти, я б уже давно втікла з вами на край світа...

— А хіба, — спитав Шабер, — я не міг би жити тут у вашому павільйончику, як ваш родич? Я ж розхитався як стара гармата і мені треба тільки трошки тютюну і „Le Constitutionnel“.

Графиня вдарила в сльози. Між графинею Ферро і полковником Шабером відбувся поєдинок чести, і солдат вийшов з нього переможцем. Одного вечора, бачачи її серед дітей, він був так зачарований зворушливою красою родинної картини на селі, в тіні йтиші, що вирішив лишитися мерцем і, більше не обурюючись офіційністю акту, спитав як зробити, щоб безповоротно забезпечити цій родині щастя.

— Робіть як знаєте, — відповіла графиня, — але заявляю вам, що я не мішатимуся до цієї справи. Я не можу мішатися.

Дельбек приїхав через декілька день і, згідно з усними інструкціями графині, зумів завоювати довір'я старого вояки. А другого дня вранці полковник Шабер поїхав з колишнім адвокатом до Сен-Ле-Таверні, де Дельбек виготовував у нотаря акт, складений у такій образливій формі, що полковник, дослухавши його, повернувся і вийшов з контори.

— Тисяча громів! Гарний би я був! Та я ж був би фалшивником! — вигукнув він.

— Я б, пане,— відповів йому Дельбек,— не радив вас так спішити підписувати. На вашому місці я б витягнув з цього діла щонайменше тридцять тисяч ліврів ренти,—графиня дала б.

Кинувши в засłużеного шахрая блискавичний погляд обуреної чесної людини, полковник утік, опанований суперечними почуттями.

Його знов узяла недовіра; він то обурювався, то заспокоювався.

Нарешті, він увійшов у Гролеський парк через вилом у стіні і пішов повільними кроками, щоб відпочити й поміркувати, до павільйону, з якого видно було дорогу на Сен-Ле.

Алея, замість річної ріни, була посыпана жовтуватим піском, і графиня, що сиділа в павільйоні, не чула полковникових кроків; її занадто захоплювала думка про можливі наслідки її справи, щоб звернути хоч трохи уваги на легенький шум кроків свого чоловіка. Старий салдат теж не звернув уваги на дружину, що була над ним у маленькому павільйоні.

— Ну, що, Дельбеку, підписав він? — спитала графиня свого управителя, побачивши його самого на містку, настеленому через рів.

— Ні, пані, я навіть не знаю, що з ними стало-^зся. Стара шкапа чогось зноровилася.

— Що ж доведеться його зasadити єдо Шарантону, — відізвалась вона, — однаково він у нас у руках.

Полковник, якому повернулась молодечча гнучкість, перескочив через рів, умить опинився коло управителя і влішив йому пару таких чудових лящів, що їх навряд чи доводилось коли діставати адвокатовим щокам.

— Додай, що старі шкапи вміють ще й брикатися! — промовив він.

Після цього вибуху гніву полковник уже не міг перескочити через фосу. Правда встала перед ним в усій своїй голизні. Графиніні слова і Дельбекова відповідь викрили змову, жертвою якої він мав бути. І все піклування, що для нього не шкодували, виходить, було тільки принадою, щоб заманити його в пастку.

Ці слова, мов краплина гострої отрути, викликали в старого салдата поворот його і фізичних, і моральних мук. Він повернувся до павільйону через ворота парку, ступаючи повільно - як розслаблений. Отже, немає для нього ні спокою ні відпочинку. Треба буде починати проти цієї жінки огидну війну, що про неї йому казав Дервіль, треба буде поринути в сутяжництво, годуватися жовчу і щодня випивати чашу гіркоти. І знов жахлива

думка — де добути грошей на початкові витрати по судах? І його взяла така відраза до життя, що якби недалеко була вода, він би був кинувся в неї, або якби при ньому булі пістолі — був би застрелився. Потім його знов опанували ті самі нерішучість, вагання, що й після розмови з Дервілем у молочника.

Нарешті, дійшовши до павільйону, він піднявся нагору в повітряну кімнатку, крізь розетки якої розгортались чарівні вигляди долини, і застав там свою дружину, що сиділа на стільці. Графіня дивилась на краєвид, додержуючи повної спокою постави і тієї непроникливості на обличчі, що її вміють прибирати жінки, одважившись на все. Вона вдала ніби втирає слози і почала неуважно гратися довгою рожевою стрічкою від пояса.

Однак, не вважаючи на вдавану впевненість, вона не могла не здрігнутися, побачивши свого шанованого добродійника, що стояв перед нею схрестивши руки, з блідим обличчям і суворим чолом.

— Пані, — заговорив він, пильно глянувши на неї і примусивши її почервоніти, — пані, я вас не клену, я зневажаю вас. Тепер я дякую тому випадкові, що роз'єднав нас. У мене немає до вас навіть почуття помсти, я вас більше не люблю. Я від вас нічого не хочу. Живіть спокійно, поклавшись на мое слово, воно важить більше, ніж писанина всіх паризьких нотарів. Я ніколи не домагатимусь ім'я, яке, може бути, вславив. Тепер я тільки бідак Гіасент, що хоче собі тільки місця під сонцем. Прощайте...

Графиня кинулась полковникові до ніг і вхопила його за руки, щоб не пустити, але він з відразою відштовхнув її, промовивши:

— Не торкайтесь до мене!

Почувши шум полковниківих кроків, графиня зробила неповторний жест. Потім з глибокою прозорливістю, що її дає велика підлота або звірячий егоїзм людей, вона вирішила, що можна жити спокійно, поклавши на обіцянку чесного солдата.

І Шабер справді зник. Молочник збанкрутував і став візникувати. Можливо, що й полковник удався до підхожого промислу. А можливо, що його, мов камінь, кинутий в безодню, понесло від водоспаду до водоспаду і він опинився серед покидьків суспільства, що на них такі багаті паризькі вулиці.

Через шість місяців після цієї події Дервіль більше нічого не чуючи ні про полковника Шабера, ні про графиню Феро, подумав, що вони мабуть якнебудь прийшли до згоди і що з помсти графиня перенесла мирову до іншої контори.

Тоді одного дня він підрахував видані Шаберові суми, додав до них судові витрати і звернувся до графині Феро з просьбою повідомити графа Шабера про належну з нього суму, гадаючи, що вона знає, де перебуває її перший чоловік.

Зараз же на другий день управитель графа Феро, недавно призначений на голову суду першої інстанції в одному великому місті, написав Дервілеві такого прикrogenого листа:

„Шановний Пане,

„Пані Феро доручила мені повідомити вас, що ваш клієнт надужив вашого довір'я і що особа, яка видавала себе за графа Шабера, призналася, що незаконно привластила собі чуже ім'я.

Прийміть і т. і.

Дельбек“.

— І бувають же такі йолопи, слово чести,— вигукнув Дервіль сам до себе.— Будьте після цього людяним, шляхетним, філантропом і адвокатом, а вас обдураять. І все це діло коштує мені більше як дві тисячі франків.

Через деякий час після цього листа, Дервіль якось шукав у суді одного адвоката, з яким йому треба було побалакати і який мав діло в по-правній поліції.

Випадково так вийшло, що Дервіль увійшов у шосту камеру саме тоді, як суддя присуджував за волоцюзство якогось Гіясента на два місяці до в'язниці і постановляв по відbutті кари відправити його до Сен-Деніського притулку для старців, присуд, що, згідно з поліційними законами, визначав довічне ув'язнення.

Почувши прізвище „Гіясент“, Дервіль глянув на злочинця і впізнав у засудженному свого самозваного полковника Шабера.

Старий солдат був спокійний, нерухомий, майже неуважний. Не вважаючи на його рам'я та на

злидні, що позначалися на його обличчі, воно світилося шляхетною гордістю.

В очах його стояв вираз стойцизму, якого судя не міг не помітити; але як тільки людина попаде в руки правосуддя, вона стає абстрактною істотою, питанням права або факту, як в очах статистиків стає цифрою.

Коли салдата повели до канцелярії, щоб потім відпровадити разом з іншими волоцюгами, яких саме судили, Дервіль, скористувавшись з права адвокатів ходити скрізь у суді, пішов слідом за ним до канцелярії, і там почав роздивлятися на нього і ще на декількох цікавих жебраків, що були з ним. Прихожа канцелярії являла собою одне з тих видовищ, яких, на жаль, не досліджують ні законодавці, ні філантропи, ні художники, ні письменники.

Як і всі сутяжницькі лябораторії, це була темна смердюча кімната, вздовж стін якої тягнулися дерев'яні лави, почорнілі від вічного пересиджування на них нещасних, що приходять на це місце зборища всяких родів соціального лиха.

Поет сказав би, що світло денне соромиться заглянути в цю жахливу клоаку, куди стікає стільки злигоднів. Немає такого місця, де б не було злочину або в зародку, або вже вчиненого; немає такої місцини, де б не було людини, що, доведена до розпацу легеньким тавром, накладеним від правосуддя за її першу провину, не починала б життя, на краю якого або височіє гільйотина, або лунає пистолетний постріл самовбивці. Усі ті, що

падають на паризький брук, відскакують до тих жовтуватих мурів, на яких філантроп, якби він не був абстрактним теоретиком, зміг би прочитати виправдання численних самогубств, на які жаліються лицеміrnі письменники, нездатні й пучкою кивнути, щоб запобігти самогубствам, записаним у цій прихожій немов вступ для драм на вулиці Морг або на Гревському майдані.

Полковник Шабер сидів посеред людей з енергійними обличчями, вбраних у жахливі ліvreї злидоти, що або мовчали, або перемовлялися пошепки, тимчасом як троє вартових жандарів походжали, грюкаючи по піdlоз шаблями.

— Ви мене впізнаєте? — звернувся Дервіль до старого салдата, з'явившись перед ним.

— Упізнаю, пане, — відповів Шабер, підводячись.

— Якщо ви чесна людина — пошепки провадив далі Дарвіль, — як ви могли лишитись мені винним?

Старий салдат почервонів, як могла б почервоніти дівчина, яку матір винуватить у тайному коханні.

— Як, хіба пані Феро вам не заплатила? — вигукнув він голосно.

— Заплатила? — відповів Дервіль.— Вона мені написала, що ви інтриган.

Полковник звів очі догори з величним порухом огиди та прокляття, немов волаючи до неба на це нове ошуканство.

— Пане, — промовив він спокійним голосом, — добудьте мені від жандарів дозвіл піти до кан-

целярії, я вам напишу доручення, і ви на нього одержите гроші.

Сказавши кілька слів бригадирові, Дервіль добув дозвіл піти з своїм клієнтом до канцелярії, де Гіясент написав декілька рядків до графині Феро.

— Пошліть оце до неї, — сказав салдат, — і вам повернуть і ваші витрати, і видані мені суми. Повірте, пане, що якщо я вам і не засвідчив своєї вдячності, яку я до вас почиваю за ваше гарне ставлення, вона все ж живе тут, — сказав він, кладучи руку на серце. — Так, вона тут глибока і щира. Але чим можуть віддячити нещасні? Вони лише можуть любити, і тільки.

— Чому ви, — спитав його Дервіль, — не вимовили собі скільки - небудь ренти?

— Не кажіть мені про це! — відповів старий вояка. — Ви не можете собі уявити, як я зневажаю це зверхнє життя, за яке хапається більшість людей. Мене раптом схопила недуга — відраза до людськості. Коли я подумаю, що Наполеон на святій Єлені, тоді мені до всього байдуже. Я більше не можу бути салдатом, от у чім усе мое нещаствя. Та й, кінець - кінцем, — додав він з жартливим жестом, — краще пишатися розкішшю почуттів, ніж розкішшю вбрання. Я не боюсь нічийого презирства.

І полковник сів на свою лавку.

Дервіль пішов. Прийшовши до себе в контору, він послав Годшаля, що тоді був уже за другого клерка, до графині Феро, яка, прочитавши записку,

зарах наказала виплатити суму, що належалась адвокатові графа Шабера.

Року 1840, десь у кінці червня, Годшаль, тоді вже адвокат, вирушив до Рі в товаристві Дервіля, свого попередника.

Доїхавши до дороги, що вела до шляху на Бісетр, вони помітили під шляховим берестом одного з тих сивоголових спорохнілих дідів, що дістали жезло маршала старців, живучи в Бісетрі, так само як живуть убогі жінки в Сальпетрієрі⁵).

Цей чоловік, один з двох тисяч нещасних, що живуть у шпиталі для старих, сидів на стовпчику і, здавалось, усі свої думки зосередив на добре відомій інвалідам роботі, а саме: сушив на сонці хусточку, певне, щоб не треба було прати. У старого було принадне обличчя. На ньому був червонуватий сукняний халат — ця мерзенна ліvreя, що нею обдаровує своїх пожильців шпиталь.

— Гляньте, Дервілю, — звернувся Годшаль до свого подорожнього товариша, — ви тільки подивітесь на цього старого. Хіба він не похожий на ті кумедні ляльки, що їх привозять до нас із Німеччини? І от такий живе собі і може ще й щасливий.

Дервіль надів пенсне, подивився на бідолаху і, здивований, промовив:

— Отой старий, мій любий, це ціла поема, або, як кажуть романтики, ціла драма. Ти колинебудь зустрічав графиню Феро?

— Так, це дуже розумна й приємна жінка, тільки трохи лицемірна, — відповів Годшаль.

— Ну, так оцей шпитальний дід — її законний чоловік, граф Шабер, колишній полковник; це безумовно вона його туди засадила. Якщо він опинився в шпиталі замість жити в готелі, то єдино тому, що нагадав милій графині Феро, що він її колись узяв на вулиці немов фіякр. Я ще й досі пам'ятаю хижий погляд, який вона тоді на нього метнула.

Цей вступ зацікавив Годшаля, і Дервіль розповів їому всю історію. Через два дні, в понеділок уранці, повертаючись до Парижу, приятелі глянули на Бісетр, і Дервіль запропонував піти побачити полковника Шабера. На півдорозі приятелі натрапили на старого, що сидів на стовбурі зрубаного дерева і палицею рисував на піску. Уважно до нього придивившись, вони помітили, що він поснідав не по шпитальному.

— Добридень, покловнику Шабер, — поздоровкався до нього Дервіль.

— Немає Шабера. Немає Шабера. Мое прізвище Гіясент, — відповів старий. — Я більше не людина, я — номер 164 із сьомої палати, — додав він з боязьким непокоєм і похапливістю здитинілого старого дивлячись на Дервіля. — Ви йдете дивитися на засудженого на страту? — спитав він, помовчавши. — Він нежонатий! Він щасливий!

— Бідолаха, — промовив Годшаль. — Дати вам грошей на тютюн?

З наївністю паризького вуличного хлопця полковник пристягнув руку до обох незнайомців, що дали йому двадцять франків. Він подякував їм безглуздим поглядом, промовивши:

— Славні вояки!

Він став наввипинку, удав ніби націляється на них і закричав, усміхаючись:

— Вогонь з двох гармат! Нехай живе Наполеон?

І виписав палицею в повітрі якусь арабеску.

— Він певнě здитинів через свою рану, — сказав Дервіль.

— Він здитинів? — вигукнув якийсь шпитальний дід, що стояв і дивився на них. — Ого! Бувають такі дні, що йому пальця в рот не клади. Він у нас розумний, філософ і з уявою. Ну, а сьогодні, як бачите, попонеділкував. 1820 року він уже був у нас. І от тоді якось один пруський офіцер, коляса якого виїздила нагору по Вільжюїфському узбіччі, проходив коло нас пішки. А ми обє, Гіясент і я, стояли край дороги. Офіцер цей, ідучи, розмовляв з другим, росіянином чи якоюсь іншою твариною в тому самому роді. Побачивши нашого старого, прусак захотів поглузувати з нього, і візьми та й скажи: „От де старий вояка, напевне побував під Росбахом“⁶). — „Я дуже молодий, щоб там побувати, — відповів цей, — але такий давній що побував під Іеною⁷“. Тоді прусак більше ні слова та мерщій ходу.

— Яка доля! — вигукнув Дервіль. — Вийти з притулку для підкинутих дітей і прийти вмирати до шпиталю для старих, а в перерві помагати Наполеонові звоювати Єгипет і Європу. — Знаєте, мій любий, — знов заговорив Дервіль, помовчавши, — в нашему суспільстві є троє діячів, що не можуть поважати людей: священик, лікар, і адвокат. Вони й ходять у всьому чорному, либо ж тому, що

носять жалобу по всіх чеснотах, по всіх ілюзіях. І найнешчасливіший з усіх трьох — адвокат. Коли людина приходить до священика, її спонукає каяття, муки сумління, віра, що роблять людину цікавою, звеличують її і приспокоюють душу посередника, робота якого дає йому певну втіху: він очищає, відживляє і примиряє. А ми, адвокати, ми тільки бачимо, що зло повторюється, що ніщо його не виправляє, що наші контори — це клоака; якої не можна вичистити. Чого я тільки не надивився, виконуючи свої обов'язки! Я бачив як умирав на горищі батько, не маючи ні су, його покинули обидві дочки, яким він дав у придане сорок тисяч ліврів ренти. Я бачив як палили тестаменти; я бачив матерів, що грабували своїх дітей, чоловіків, що обкрадали своїх жінок, жінок, що вбивали своїх чоловіків, зловживаючи того кохання, що вони прищеплюють, щоб зробити з нихabo божевілівих, або дурних, а самим потім спокійно жити з коханцями. Я бачив жінок, що прищеплювали дитині нахили, які мали довести її до смерти, щоб багатство дісталось дітям кохання. Я не можу переказати всього, що я бачив, бо я бачив злочини, проти яких правосуддя безсильне. Одно слово, всі ті страхіття, що їх романісти вигадують, ніколи не дорівнюють правді. От ви тепер з ними познайомитесь. А я поїду з дружиною на село. Париж на мене наводить жах.

— Я вже добре надивився на все це в Дероша, — відповів Годшаль.

ПРИМІТКИ

Полковник Шабер

1. *Карик* — старинний англійський сурдут.
 2. *Saquerlotte* (від нім. *sackerlot*) — чорт забери.
 3. *Шарантон* — відома божевільня недалеко від Парижу.
 4. *Пале-Рояль* — палац у Парижі, де в галереї збиралися повії.
 5. *Бісे�тр і Сальпетрієр* — відомі шпиталі для старих і божевільних, недалеко Парижа; Бісetr — для чоловіків, Сальпетрієr — для жінок.
 6. *Росбах* — село в Саксонії; коло нього 1757 року пруський король Фрідріх II розбив французів.
 7. *Ієна* — місто в колишн. герцогстві Саксен-Ваймарськім, у Німеччині; коло нього 1806 року французький імператор Наполеон розбив прусське військо
-

ГОБСЕК

О першій годині вночі — це було взимку 1829—30 року — у вітальні віконтеси де-Гранльє ще сиділо двоє осіб, що не належали до її родини. Один з них, молодий вродливий чоловік, почувши бій годинника, попрощався і пішов. Коли шум його екіпажу розлігся по подвір'ї, віконтеса, побачивши, що в кімнаті лишився тільки її брат та друг до му, що кінчали партію в пікет, підійшла до дочки, що стояла перед каміном, вдаючи ніби розглядає визерунки на абажурі, і прислухалась до шуму колес з виразом, що виправдував побоювання її матері.

— Каміло, якщо ти й далі так поводитимешся з молодим графом де-Ресто, як сьогодні ввечері, я муситиму більше не приймати його. Послухай, моя дитино, якщо ти довіряєш моїй любові, то дозволь направляти тебе в житті. У сімнадцять років ще не можуть судити ні про майбутнє, ні про минуле, ні про певні соціальні міркування. Я зверну твою увагу тільки на одне. У пана де-Ресто є мати, що може пройсти мільйони, жінка низького роду, панна Горіо¹), що колись давала чимало приводів до пашекування. Вона так погано поводилася з своїм батьком, що, звичайно, не заслуговує мати такого гарного сина. Молодий граф палко любить

її і підтримує з синівською пошаною, вартою найбільшої хвали. Особливо піклується він про свого брата та сестру. Та яка б прегарна ця поведінка не була,— додала графиня з тонкою усмішкою,— поки матір його жива, ніяка родина не відважиться довірити молодому Ресто майбутнє і маєток молодої дівчини.

— Я чув декілька слів, що викликають у мене бажання встрияти до вашої розмови з панною де-Гранльє,— вигукнув друг дому.— Я в вас виграв, пане графе,— сказав він, звертаючись до свого супротивника,— і покидаю вас, щоб поспішити на поміч вашій племінниці.

— От що значить мати адвокатські вуха,— вигукнула графиня.— Як ви, любий Дервілю, могли почути, що я казала пошепки Камілі?

— Я догадався з виразу ваших очей,— відповів Дервіль, сідаючи в м'яке крісло перед каміном.

Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де-Гранльє зайняла місце на дзиглику між дочкою і Дервілем.

— Час, пані віконтесо, розказати вам одну історію, що змінить ваш погляд на маєток графа Ернеста де-Ресто.

— Історію? — вигукнула Каміла.— Починайте ж мерещій.

Дервіль поглядом дав зрозуміти пані де-Гранльє, що це оповідання повинне бути для неї цікаве. Віконтеса де-Гранльє своїм багатством і давністю роду була одною з найвизначніших жінок Сен-

Жерменського передмістя; і якщо здається незвичайним, що паризький адвокат говорив з нею так фамільярно і поводився в неї так вільно, то це явище досить легко пояснити.

Пані де - Гранльє, повернувшись до Франції разом з королівською родиною, оселилася в Парижі і спочатку жила тільки на запомогу, видавану від Луї XVIII з фондів Цивільної Лісти²), що для неї було становищем нестерпним. Адвокатові випала нагода викрити деякі формальні порушення в акті про продаж готелю де - Гранльє, що його колись вчинила Республіка, і він склав позов, щоб повернути готель графині. Він розпочав цей процес на щастя і виграв його. Підбадьорений цим успіхом, він так щасливо повів процес проти якогось, не пам'ятаю вже якого саме, шпиталю що добився повороту Ліснейського лісу. Потім він ще відсудив декілька акцій Орлеанського каналу і деяке значне нерухоме майно, що його імператор передав був громадським установам. Повернуте спритністю молодого адвоката, добро пані де - Гранльє стало давати близько шістдесяти тисяч доходу, коли був виданий закон про відшкодування, що повернув їй величезні суми. Людина високочесна, освічена, скромна і добре вихована, адвокат з тої пори став другом дому. Хоч його поступування супроти пані де - Гранльє здобуло йому пошану і клієнтуру в найкращих домах Сен-Жерменського передмістя, він не скористувався з цієї прихильності, як зробила б на його місці людина честолюбна. Він не піддався на пропозицію віконtesи,

що радила його продати свою кантору і перейти до магістратури, де він за її протекцією швидко пішов би вперед. Крім готелю де-Гранльє, де він іноді проводив вечори, він бував у світі лише, щоб підтримати свої зв'язки. Він був щасливий, що його відданість пані де-Гранльє виявила на люди його таланти, які могли загинути в його канторі. Дервіль у душі не був адвокат. Відколи ж граф Ернест де-Ресто став бувати у віконтеси і Дервіль помітив симпатію Каміли до молодого чоловіка, він став так усердно відвідувати пані де-Гранльє, як який-небудь недавно допущений у кола шляхетного передмістя денді з Шоссе-д'Антен. За кілька день до цього він був на одному балі коло Каміли і, показавши на молодого графа, сказав їй:

— Правда жаль, що в цього хлопця немає двох або трьох мільйонів?

— А хіба це вже таке нещастя? Я не думаю,— відповіла вона,— пан де-Ресто дуже талановитий, освічений, і добре стойть у міністра, при якому він працює. Я не сумніваюся, що він стане видатним чоловіком. Цей хлопець матиме добра скільки захоче, коли дійде влади.

— Так, але якби він був уже багатий?

— Якби він був уже багатий,— сказала Каміла, червоніючи,— то всі дівчата, скільки їх тут є, почали б змагатися за його.— і вона показала на дівчат, що танцювали кадриль.

— І тоді,—відповів адвокат,— панна де-Гранльє була б не одна, на яку б він звертав свої погляди.

От чому ви червонієте! Він вам подобається, правда? Ну, скажіть...

Каміла різко встала.

— Вона любить його,— подумав Дервіль.

З того дня Каміла почала ставитися до адвоката з незвичайною увагою, помітивши, що він ухвалює її прихильність до молодого графа Ернеста де-Ресто. Досі, хоч вона й знала про все, чим її родина була зобов'язана Дервілеві, в її ставленні до нього було більше пошани, ніж справжньої дружби, більше ввічливості, ніж почуття; її манери, як і тон її голоса завжди давали йому відчути дистанцію, яку клала між ними етикета. Вдячність — це борг, до остаточного рахунку якого діти не завжди признаються.

— Ця пригода,— сказав Дервіль трохи помовчавши,— нагадує мені єдині романтичні обставини в моєму житті. Ви вже смієтесь,— говорив він,— що адвокат збирається вам розказати роман із свого життя. Але й мені було двадцять п'ять років, як і всім іншим людям, і в цьому віці мені вже доводилося бачити чудні речі. Я мушу почати з опису одної особи, якої ви не могли знати. Мова мовиться про лихваря. Уявіть собі бліде, тьмяне обличчя,— я просив би в Академії дозволу назвати його місячним лицем, бо воно скидалось на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в моєго лихваря було гладенько дбайливо зачісане, попелясто-сіре. Риси його обличчя, безстрасні, як у Талейрана, здавалось, були мов з бронзи вилиті. Жовті, як

у куниці, його маленькі очі були майже зовсім без вій і боялися світла; але їх захищав козирок старого кашкету. Його гострий ніс був такий подзубаний на кінці, що ви б порівняли його з свердливом.

Губи були в нього тонкі, як у альхеміків та дідків на картинах Рембрандта або Метцю. Говорив він тихо, лагідно і ніколи не гарячився. Його вік був загадкою і не знати, чи він дочасно зостарівся, чи зберігав свою молодість, щоб вона йому служила й на старість. Усе було чисте і потерте в його кімнаті, що від зеленого сукна на столі і до килима над ліжком скидалася на холодну оселю тих старих панн, що цілими днями витирають свої меблі. Взимку головешки в його каміні завжди були зариті в купу золи і диміли без вогню. Його вчинки, починаючи з години, коли він уставав і кінчаючи нападами кашлю ввечері, підлягали регулярності годинника. Це було щось подібне до чоловіка - машини, якого накручував сон. Якщо ви доторкнетесь до мокриці, що повзе по папері, вона спиняється і прикидається мертвовою; так само й цей чоловік спинявся посеред розмови і мовчав, коли проїжджав екіпаж, щоб не напружувати голоса. За Фонтенелевим прикладом він ощаджував життєві рухи і всі свої почуття зосереджував на самому собі. Тим то його життя текло, зчиняючи шуму не більше, ніж пісковий годинник. Іноді його жертви, запалюючись, сильно кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, коли ріжуть качку.

Надвечір чоловік - вексель обертається в звичайну людину, а його метали перетворювалися в людське серце. Якщо він був вдоволений з свого дня, він потирав собі руки, випромінюючи у зморшках свого обличчя веселість, бо не можна інакше віддати цілу гру його мускулів, що нагадувала беззвукний сміх Ремінної Панчохи³). Нарешті, під час найсильніших нападів радости, його мова лишилась односкладова, а зміст її був завжди негативний.

Такий був сусіда, що його мені послав випадок у будинку на вулиці Гре, де я жив, коли був ще тільки за другого клерка і кінчав другий курс правничого факультету. Це будинок без двору вогкий і темний. Денне світло проходить у кімнати лише з вулиці. Монастирський розполож, що ділить будинок на кімнати однакові завбільшки, лишаючи для них вихід у довгий коридор, освітлюваний хирним денним світлом, свідчить, що колись цей дім був частиною монастиря.

На цей сумний вигляд веселий настрій у людини, що виросла в родині, зникав перше ніж вона входила до моого сусіди; і будинок, і він були похожі один на одного. Він був як устриця на скелі.

Одинокою людиною, з якою він знався, так би мовити, по-людському, був я; він приходив до мене взяти вогню, позичав у мене книгу, журнал і дозволяв мені вечорами приходити в його келію, де ми розмовляли, коли він був у гарному настрої.

Ці ознаки довір'я були наслідками чотирьохрічного сусідування і моого розважливого життя, що через брак грошей було схоже на його. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий, чи бідний? Ніхто б не міг відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив у нього грошей. Його добро було, безумовно, в банківських коморах. Він сам одержував гроші на свої векселі, бігаючи по Парижу на своїх сухих, як в оленя, ногах. А втім, він був мучеником своєї обачності. Одного дня він випадково ніс золото, і в нього з кешені якось випав подвійний наполеондор; один з пожильців, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому.

— Це не мій,— відповів він з жестом здивування.— У мене золото? Хіба б я жив так, як живу, якби я був багатий?

Вранці він сам готовував собі каву на бляшаній жаровні, що завжди стояла в чорному куточку каміна; обідати йому приносили з харчової крамниці. Наша стара воротарка в певний час приходила прибирати його кімнату. Нарешті, через хімерність, що її Стерн назвав би призначінням, у нього було прізвище Гобсек⁴⁾. Коли пізніше я провадив його справи, я довідався що тоді, як ми з ним познайомилися, йому було щось сімдесят років. Він родився десь близько 1740 року в Анжерських передмістях від єврейки і голяндця і звали його Жан-Естер Фан Гобсек. Ви пригадуєте, скільки Париж гомонів з приводу вбивства жінки, відомої під іменням „Прекрасна голяндка“?

Коли я заговорив про неї з моїм колишнім сусідою, він, не виявляючи ні найменшої цікавости, ні найлегшого здивування, сказав:

— Це моя онука вперших.

— Це було все, що він сказав з приводу смерти його єдиної і одинокої спадкоємиці, онуки своєї сестри.

З розмов я дізнався, що справді її звали Сарою Фан Гобсек. Коли я спитав його, чого в його онуки вперших було його прізвище, він відповів, усміхнувшись: — У нашій родині жінки ніколи не виходили заміж.

Цей чудний чоловік ніколи не хотів нікого бачити з чотирьох жіночих поколінь свого роду. Він почував огиду до своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг володіти хтось інший крім нього, навіть після його смерти.

Коли йому було десять років, мати послала його корабельним хлопчиком у голландські володіння в Індії, де він проблукав двадцять років. Зморшки на його жовтуватому чолі берегли тайни страшних пригод, наглих страхот, несподіваних випадків, романічних невдач, безмежних утіх; перетерплений голод, розтоптане кохання, втрачене і знов повернуте ганебне багатство, сила небезпек для життя, можливо врятованого тими рішучими заходами, жорстокість яких виправдує нагла потреба. Він знав де-Лаллі, адмірала Сімеза, Кергаруе, д'Естена, губернатора Сюфрана, де-Портандюера, лорда Корнволліса, лорда Гастінгса, батька Тіппо-Саїба і Тіппо-Саїба самого. Той савоєць, що служив

у Делійського короля Мадгаджі - Сіндіага і стільки прислужився до встановлення влади Магратів, вів діла з ним. У нього були зв'язки з Віктором Г'юзом і багатьма славетними корсарами, бо він довго жив на острові св. Томи. Він так сильно прагнув стати багатим, що пробував відкрити золото славетного в околицях Буенос-Айресу племени дикунів. Одно слово, він не стояв осторонь ні від однієї події під час американської війни за незалежність.

Але коли говорив про Індію або Америку,— а про них він ніколи не говорив ні з ким крім мене, і то дуже рідко,— то здавалось, що він проговорився і немов кається.

Якщо людяність і товариськість узяти за релігію, то його можна було вважати за атеїста. Хоч я й поставив собі завдання вивчити його, я все ж мушу признатися, на сором собі, що до останнього моменту його внутрішній світ лишився для мене непрозірний. Іноді я питав себе, до якої статі він належав. Якщо всі лихварі схожі на нього, я гадаю, що вони ніякого роду. Чи лишився він вірний релігії своєї матері чи дивився він на християн, як на ворогів? Чи став він католиком, магометанином, брагманом або лютеранином? Я ніколи нічого не чув про його релігійні переконання. Він мені здавався більше байдужим, ніж невірним.

Раз увечері я ввійшов до цього чоловіка, що обернувся в золото, і якого іронічно, чи на сміх, жертви, як він називав своїх клієнтів, звали татусем Гобсеком. Я його застав у фотелі нерухомого

мов статуя, з поглядом, уставленим на камінний щит, на якому він, здавалось, підраховував свої прибутки від вексельних операцій. Чадна лямпа на зеленій підставці кидала світло, що не тільки не забарвлювало обличчя старого, а ще підкреслювало його блідість.

Він мовчки глянув на мене і показав на готовий для мене стілець.

„Про що думає ця істота? — подумав я. — „чи знає він, що є бог, почуття, жінки, щастя?“

Я пожалів його, як пожалів би слабого. Але я також розумів, що якщо в нього в банку лежать мільйони, то він, мабуть, у думках володіє землею, яку він об'їздив, порив, поважив, поцінував, поексплуатував.

— Добривечір, татусю Гобсеку, — звернувся я до нього.

Він повернув до мене голову, його великі, чорні брови злегка зійшлися; у нього цей характеристичний порух дорівнював найвеселішій усмішці людини з півдня.

— Ви сьогодні такі хмурі, як і того дня, коли вас повідомили про банкрутство того книгаря, що його промітністю ви так захоплювалися, хоч і стали його жертвою.

— Жертвою? — спитав він здивовано.

— Хіба, щоб дійти любовної згоди, він не віддав вам борг векселями, підписаними після банкрутства фірми; а коли відновився в справах, хіба він не примусив вас дати йому знижку на підставі цієї згоди?

— Він був хитрий,—зідловів він,—але я викрутівся.

— У вас є які-небудь векселі для протесту? У нас, здається, сьогодні тридцяте число.

Про гроші я з ним говорив уперше.

Він глупливо підняв на мене очі; потім своїм лагідним голосом, інтонації якого були схожі на звук, що його добуває з флейти невправний учень, сказав:

— Мені весело.

— Ви таки часом веселитесь?

— А ви гадаєте, що тільки то поети, що друкують вірші? — спитав він, знизуючи плечима і кидаячи на мене жалісливий погляд.

„Поезія у такій голові!“ — подумав я, бо я ще нічого не знав про його життя.

— Хто так близкуче прожив свій вік, як я? — казав він далі, і очі йому пожвавішли. — Ви молодий, у вас ідеї від молодої крові, у вашому каміні вам ввижаються жінки, а я в моєму бачу тільки вугілля. Ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Збережіть свої ілюзії, якщо зможете. Я зараз зроблю вам підсумок життя. Чи лишилися б ви коло вашого домашнього огнища, чи коло вашої дружини — однаково настає пора, коли життя стає тільки звичкою, що її додержується певне оточення. Щастя полягає тоді у вправлянні наших здібностей, звернутих на речі реальні. Поза цими двома правилами — все облуда. Мої принципи мінялися, як і принципи всіх людей; я мусів їх міняти на кожній географічній широті. За те,

чим Європа захоплюється, Азія карає. Те, що в Парижі вважають за порок, є конечна потреба, коли перейдеш Асорські острови. Нічого немає стійного на цім світі; є тільки умовності, що міняються залежно від клімату. Для того, хто сило-міць був кинутий в усякі суспільні форми, умовності й мораль — це тільки слова без ціни. У нас лишається єдине правдиве почуття, що ним природа нас наділила, — це інстинкт самоохорони. По ваших європейських суспільствах цей інстинкт називається *особистим інтересом*. Якби ви прожили стільки як я, ви б знали, що є тільки одна матеріальна річ, цінність якої досить певна, щоб за неї взялася людина. Ця річ — золото. Золото заступає собою усі людські сили. Я подорожував, я бачив, що скрізь або рівнини, або гори; рівнини набридають, гори втомлюють; отже, місцевість не важить нічого. Щождо звичаїв, то людина скрізь лишається людиною; скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча; отже, краще бути експлуататором, ніж експлуатованим; скрізь зустрічаються м'язисті люди, що працюють, і люди немічні, що мучаться; скрізь утіхи однакові, бо скрізь почуття вичерпуються, і людям служить лише одне почуття — гоноровитість. Гоноровитість — це завжди egoїзм. Наші забаганки вимагають часу, фізичних засобів або турбот. Золото ж містить у собі все в зарідку і все дає в дійсності. І тільки божевільні або хворі можуть находити щастя в тім, щоб щовечора грati в карти, знаючи, що вони можуть виграти лише

кілька су. Тільки дурні можуть гаяти час на те, щоб розмірковувати що станеться, якщо пані така то ляже на канапі сама чи з кимнебудь, і чого в ней більше — крові чи лімфи, темпераменту чи чесноти. Тільки простаки можуть вважати себе за корисних для своїх близніх, намічаючи політичні принципи, щоб направляти події завжди несподівані. Тільки йолопи можуть залюбки говорити про акторів і повторювати їхні слова; робити щодня прогулянки, як звір у своїй клітці, тільки на більшому просторі; одягатися для інших, їсти для інших; вихвалитися конем або екіпажем, що їх сусіда зможе мати тільки на три дні пізніше. Хіба не так в основному живуть ваші парижани? Подивімось на вище життя, якого вони не бачать. Щастя полягає або в сильних переживаннях, що збавляють життя, або в регулярних заняттях, що обертають їх в англійську машину, яка працює в точно розмірений час. Над цими видами щастя є ще цікавість, буцім то шляхетна, спрямована на пізнання тайн природи або на певне підробляння її явищ. Хіба не в цім полягає, у двох словах, мистецтво або наука, пристрасть або спокій? Так от усі пристрасті людські, посилені грою ваших громадських інтересів, проходять парадою переді мною, що живе в спокої. Знов же, вашу наукову цікавість, цю свого роду боротьбу, в якій людина завжди під сподом, я заміняю прониканням в усі пружини, що приводять у рух людство. Одно слово, я без труду володію світом і світ не має наді мною найменшої влади.

— Послухайте,— говорив він далі,— з оповідання про події сьогоднішнього ранку ви зрозумієте, в чім полягають мої втіхи.

Він устав, пішов, замкнув двері, зашморгнув портьєру із старого килима, кільця якої заскреготали на пруті, і знову сів.

— Сьогодні вранці,— знов заговорив він,— я мав одержати гроші тільки на два векселі, решту я віддав напередодні замість готівки своїм клієнтам. Я на цьому заробив. Бо, дисконтуючи вексель, я відраховую на їзду, щоб одержати гроші, і беру сорок су ніби на кабріолет. Першого векселя на тисячу франків подав один молодий чоловік, фертик у камізельці в лелітках, з льорнетою, з тильбері, англійським конем і таке інше; його підписала одна з найвродливіших паризьких жінок, дружина великого землевласника, графа. Чому ця графіня підписала вексель з правного боку нікчемний, але фактично чудовий? Бо ці бідні жінки бояться скандалу, що його викликав би в їхній родині протест векселя, і радше смерть собі заподіють, ніж не заплатять. Я захотів узнати таємну ціну цього векселя. Чи це була дурість, необачність, кохання, чи милосердя? Другий вексель, що його підписала Фанні Мальво на таку саму суму, подав мені крамар, що має збанкрутити. Ні один чоловік, маючи кредит у банку, не прийде в мою крамничку, де перший крок від дверей до моого писемного бюрка свідчить про розпач, про близьке банкрутство, а надто про відмову кредиту в усіх банкірів. Отже, мені доводиться бачити тільки оленів, до-

ведених до розпацу, оточених зграєю кредиторів. Графіня живе на Гельдерській вулиці, а моя Фанні — на вулиці Монмартр. Яких тільки здогадів я не робив, виходячи вранці з дому. Якщо ці дві жінки не зможуть заплатити, вони приймуть мене як рідного тата. Яких тільки комедій не гратиме переді мною графіня за тисячу франків! Вона приставиться приязною, почне говорити тим голосом, ніжні звуки якого зберігає для вексельного поручника, почне ущедряти пестливими словами, може, благатиме, а я...

Тут старий гостро глянув на мене.

— А я — непохитний,— говорив він далі,— я — як месник, як муки сумління. Але лишім гадки. Я приходжу.

— Пані графіня спить,— каже мені покоївка.

— Коли її можна бачити?

— Ополудні.

— Пані графіня нездужає?

— Ні, але вона повернулася з балю о третій годині.

— Мене звати Гобсек, скажіть їй мое прізвище я тут буду ополудні.

І я йду собі, відзначаючи свої відвідини слідами на килимі, що вкриває плити сходів.

Я люблю заболочувати килими в багача не через дріб'язковість, але щоб він відчув пазурі доконечності. Дійшовши до непоказаного на вигляд будинку на вулиці Монмартр, я штовхаю стару хвіртку і бачу один з тих темних дворів, в які сонце ніколи не заглядає. Воротарева комірчина

була чорна, шибки в ній скидалися на рукав довго ношеного пальта — темні, заялозені, потріскані.

— Панна Фанні Мальво вдома?

— Вона вийшла, але якщо ви прийшли з векселем, то гроші ось.

— Я ще прийду,— сказав я.

Раз гроші були, мені захотілося познайомитися з дівчиною; я уявляв її собі вродливою. Увесь ранок я розглядав гравюри на бульварі; а коли вибило полудень, я був у вітальні, що перед граfinіною кімнатою.

— Пані тільки що дзвонила мені,—сказала покоївка,— але я не думаю, щоб її можна було зараз бачити.

-- Я почекаю,— відповів я, сідаючи у фоторель. Портєри розсуються, вбігає покоївка і каже:

— Ввійдіть, пане.

З солоденького голосу я догадався, що її господиня не могла заплатити.

Яку ж прегарну жінку я побачив! Вона поспішно накинула на свої голі плечі кашимірову шаль і закуталась нею так, що можна було вгадувати її форми в усій їх голизні. Вона була в пеньюарі, обшитому білим, як сніг, рюшами, що свідчив про щорічне витрачання близько двох тисяч франків на пралю. Чорне волосся вибивалося густими локонами з-під гарненької косинки, недбало зав'язаної вузлом на голові, як у креолок. Її постіль була в безладі, певне, від неспокійного сну. Художник дорого б заплатив, щоб побути якийсь час посеред цієї обстави. Під спорзно підвішеними драпрі подушка, вдавлена в пуховик із блакитного шовку,

мережева облямівка якого ярко вирізнялася на лазурому тлі, зберегала відбиток неясних контурів, що будили уяву. На широкій ведмежачій шкірі, розстеленій коло лев'ячих ніг, вирізблених на ніжках ліжка з червоного дерева, виблискувала пара білих атласових черевичків, кинутих з тим недбалством, що його викликає втома після балю. На стільці лежала пом'ята сукня, рукавами торкаючись землі. Панчохи, що їх занесло б найменше коливання повітря, лежали зіжмакані коло ніжки фотелю. Білі підв'язки теліпалися вздовж козетки.

• Дороге віяло напів розгорнуте блестіло на каміні. Шухляди в комоді були повисовані. Квітки, рукавички, діаманти, букет, пояс — порозкидані були по всій кімнаті.

Я вдихав неясний запах паощів. Усе було — розкіш і безладдя, краса без гармонії. Але для неї або для її коханця злидні, що під усім цим причайлися, вже підводили голову і давали відчути свої гострі зуби. Втомлене лице графині було схоже на цю засіяну залишками від свята кімнату. Ці порозкидані дрібнички навіювали мені жаль; зібрани докупи, вони ще вчора викликали захоплення. Ці сліди кохання, розбитого муками сумління, цей образ марнотратного, розкішного, шумного життя, виявляли танталові зусилля задержати скроминущі втіхи. Декілька червоних плям, розкиданих по обличчі молодої жінки, свідчили про ніжність її шкіри; але риси його були мов припухлі, а темне коло, що вирисовувалось в неї під очима, здавалось ніби виразнішим ніж зви-

чайно, і все ж у неї було досить життєвої сили, щоб ці ознаки божевілля не споневірили її краси. Очі її блищали. Схожа на одну з тих Іродіяд, що зобов'язані своїм існуванням пензлеві Леонарда да-Вінчі (я торгував колись картинами), вона була сповнена життя і сили, нічого буденого не було в її рисах; вона надихала кохання і здавалась мені дужчою за кохання. Вона мені подобалась. Уже давно мое серце не билось так. Я вже був винагороджений. Я дав би тисячу франків за почуття, що нагадало б мені молодість.

— Пане,— сказала вона, пропонуючи мені стільця, — ви зробите мені ласку почекати?

— До завтрашнього полудня,— відповів я, складаючи вексель.— До того часу я не маю права опротестувати.

А собі подумав:

„Заплати за свою розкіш, заплати за своє ім'я, заплати за свою честь, заплати за свої права, що ти з них користуєшся! Щоб уберегти своє добро, багачі вигадали суди, суддів і гільйотину, цю свого роду свічку, об яку печуться недосвідчені. Але для вас, що спите на шовках і під шовками, є муки сумління, скрегіт зубовний, прикритий усмішкою, і пащі фантастичних левів, що хапають вас зубами за серце“.

— Опротестувати? Та що ви! — вигукнула вона, глянувши на мене.— Ви так мало вважаєте на мене?

— Якби мені, пані, винен був король і якби він не заплатив мені, я б зажадав, від нього по-

вернути борг ще скоріше, ніж від якого іншого винуватця.

У цей час хтось тихенько постукав у двері.

— До мене не можна,— владним тоном сказала молода жінка.

— Але ж мені треба з вами поговорити, Анастазі.

— Трохи пізніше, любий мій,— відповіла вона не так уже гостро, але все ж непривітно.

— Що за жарти! Ви з кимсь балакаєте,— сказав, входячи, мужчина, що, певне, був сам граф.

Графіня глянула на мене, я її зрозумів,— вона стала моєю рабою. Був час, молодий чоловіче, коли я був такий дурний, що не опротестував би. 1763 року в Пондішері я змилувався над одною жінкою, а вона мене любісінько обдурила. Так мені й треба було, нащо я довірився їй.

— Що панові треба? — спитав мене граф.

Я бачив, як жінка вся затримтіла від голови до ніг, а на її білій оксамитній шкірі на шиї, по-простому кажучи, повиступали сироти. А я, я сміявся, хоч ні один мускул не ворухнувся на моїм обличчі.

— Цей пан — один з моїх постачальників,— сказала вона.

Граф повернувся до мене спиною, а я напіввитягнув з кешені вексель. На цей невблаганий порух молода жінка підійшла до мене і дала мені діямант.

— Візьміть,— сказала вона і йдіть.

Ми помінялися цінностями і я, відклонившись, вийшов. На мою думку, діямант коштував добрих

тисячу двісті франків. У дворі я побачив цілу юрбу слуг, що чистили свої ліvreї, начищали чоботи, мили розкішні екіпажі.

„От що“, подумав я, „приводить до мене цих людей. От їх штовхає у пристойній формі красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не покалятися, йдучи пішки, великі пани, або ті, що під їх підробляються, зразу пірнають у болото“.

У цей час ворота розчинилися і впустили кабріолет молодого чоловіка, що приніс мені графиніного векселя.

— Пане,— звернувсб я до нього, коли він вийшов з кабріолета,— будьте ласкаві, передайте ці двісті франків пані графині і скажіть їй, що я вісім день держатиму в її розпорядженні ту заставу, що вона дала мені сьогодні вранці.

Він узяв двісті франків і глузливо усміхнувся, немов би кажучи: „Ага, вона заплатила. Ну що ж, це ще краще“. Я прочитав на його обличчі майбутнє графині. Цей вродливий молодий чоловік, білявий, спокійний, бездушний картяр розорить себе, розорить її, розорить її чоловіка, розорить дітей, проїсть їхню спадщину і наробить по сальонах більше спустошення, ніж ціла батерія гавбичь у полку.

Я пішов на вулицю Монмартр до панни Фанні і піднявся по крутих сходах. Опинившись на п'ятому поверсі, я ввійшов у приміщення, що складалося з двох кімнат, в яких все було чисте як новенький дукат. Я не помітив ні порошинки на меблях у першій кімнаті, де мене прийняла панна Фанні, молода парижанка, простенько вбрана; еле-

гантна голівка, свіже личко, приємне на вигляд, і добре зашпилене темнорусяве волосся, заложене двома дугами на скронях, що надавало ніжності її блакитним чистим як кришталь очам.

Денне світло, просмикуючись крізь маленькі завіски на вікнах, м'ягко висвічувало її скромну постать. Безліч покроєних шматків полотна свідчила про її професію, вона шила білизну. Вона там була мов геній самотини.

Подаючи їй вексель, я сказав, що вранці її не застав.

— Але гроші були у воротарки,— сказала вона.
Я вдав ніби не чую.

— Ви, здається, рано виходите з дому?

— Я дуже рідко виходжу, але коли працюєш уночі, треба ж хоч колинебудь піти відсвіжитися.

Я глянув на неї. З одного погляду я зрозумів усе. Це була дівчина, засуджена на роботу через злидні.

Вона була з якої-небудь чесної фермерської родини; на обличчі в неї було декілька веснянок, звичайних у людей, що народились на селі. Від рис її обличчя віяло чеснотою. Мені здалося, що я опинився в атмосфері щирості, чистоти, і моїм легеням стало вільніше дихати. Бідна, наївна дівчина! Вона ще вірить у щось. Над її простеньким ліжком з фарбованого дерева висіло розп'яття, прикрашене двома галузками букшпану. Я був майже зворушений. Мені хотілось запропонувати їй грошей, всього по дванадцять процентів, щоб допомогти їй купити якенебудь прибуткове під-

приємство. Але, подумав я, в ней, мабуть, є який-небудь миленький, що постарається скористуватися з цього і об'їсть бідну дівчину. І я пішов, стережучись своїх думок, бо мені не раз доводилось спостерігати, що коли добродійство не шкодить добродійникам, то воно вбиває благодіянного,

Коли ви ввійшли, я подумав, що з Фанні Мальво була б гарна жіночка; я порівняв її чисте самотне життя з життям графині, що впавши до векселя, скотиться на дно безодні.

— Ну і от,— заговорив він знов після хвилини глибокої мовчанки,— ви гадаєте, що це нічого не значить так зіратись у найтаємніші закутки людського серця, так зжитися з життям інших людей і побачити його оголеним. Вічно мінливі картини, гидкі болячки, смертельне горе, любовні сцени, злигідні, що на їх чекають води Сени, юнацькі радощі, що ведуть до ешафоту, регіт розпачу і пишні бенкети. Учора трагедія — який-небудь простак батько вкорочує собі життя, не можучи нагодувати своїх дітей. Завтра комедія — який-небудь молодий чоловік спробує відіграти переді мною ролю пана Діманша⁵⁾ з варіантами нашого часу.

Ви чули, як вихваляють красномовність найновіших проповідників; іноді я ходив, щоб згаяти час, послухати їх; вони примушували мене міняти свої погляди, але поведінку — ніколи в світі, як сказав, не пригадую вже хто. Так от ці добрі священики, ваші Мірабо, Вéрньо й інші — справжні зайки супроти моїх промовців. Часто яканебудь зако-

хана дівчина, старий купець напередодні свого банкрутства, мати, що хоче затаїти синову провину, артист, що сидить без шматка хліба, вельможа, що втрачає ласку і через брак грошей може втратити плоди своїх зусиль, могутністю свого слова примушували мене здригатися. Ці прегарні актори грали для мене самого і не могли мене обдурити. Мій погляд подібний до божого, я читаю в серцях. Ніщо від мене не сковане. Нічого не відмовляють тому, хто зав'язує і розв'язує мотузки торби з грішми. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що двигають міністрами, починаючи від канцелярських писарів і кінчаючи їхніми коханками. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і найніжніші пестощі. Хіба це не розкіш? Влада і втіха, хіба не в цьому полягає увесь наш суспільний лад? Нас у Парижі з десяток таких мовчазних і невідомих королів, вершителів вашої долі. Хіба життя не машина, якій рух дають гроші? Знайте, що засоби завжди змішуються з наслідками: вам ніколи не вдасться відділити душу від почуття, дух від матерії. Золото — ось що одухотворяє ваше теперішнє суспільство. Зв'язані спільними інтересами, ми збираємося в певні дні в кафе „Теміда“ коло Нового Мосту. Там ми викриваємо один перед одним фінансові таємниці. Ніяке багатство не може нас омилити, ми знаємо секрети всіх родин. У нас є щось подібне до чорної книги, де ми занотовуємо найважливіші відомості про кредит, про банк, про комерцію. Біржові консультанти, ми становимо собою святий трибунал, де су-

димо й розбираємо найдрібні вчинки людей, що мають який-небудь маєток, і ми вгадуємо завжди правильно. Цей наглядає за справами судовими, той за справами фінансовими; один за справами адміністративними, другий за справами комерційними. А я наглядаю за синами з багатих родин, за артистами, світськими людьми та за грачами за найзворушливішою частиною паризької людності. Кожний оповідає нам секрети свого сусіди. Обдурене кохання, ображена гоноровитість — балакучі. Пороки, розчарування, помста — найкращі поліційні агенти. Як і я, усі мої товариши зазнали всіх утіх, усім переситились і дійшли до того, що люблять владу і гроші тільки заради самої влади і самих грошей.

— Тут,— сказав він, показуючи на свою голу й холодну кімнату,— найзапальніший коханець, що де в іншому місці запалюється гнівом від одної фрази і витягає шлагу за одне слово, благає, мов на молитву склавши руки. Тут найгордовитіший купець, найчванькуватіша красуня, найгордіший військовий — усі благають з слізми на очах від люті або горя. Тут благають найславетніший артист і письменник, ім'я яких передадуться потомним поколінням. Тут, кінець-кінцем, сказав він, підносячи руку до свого чола, міститься та вага, якою важиться спадщина і інтереси всього Парижу.

— Ви й тепер гадаєте, що немає втіх під цією білою маскою, нерухомість якої так часто вас дивувала? — сказав він, виставляючи мені своє обличчя, що пахло грішми.

Я повернувся до себе, тяжко вражений. Цей маленький сухорлявий дідок виріс. Він обернувся в моїх очах у фантастичний образ, в якому втілилася влада золота. Життя, люди навіали на мене жах.

„Невже все розв'язується грішми?“— питав я себе. Пригадую, я заснув дуже пізно. Я бачив купи грошей навколо себе. Мої думки посіла прекрасна графиня. Щиро признаюсь вам, вона цілком затмила образ чистого створіння, засудженого на працю і невідомість; але на другий день вранці, крізь серпанок мого пробудження, ніжна Фанні з'явилася мені в усій своїй красі, і я більше ні про кого не думав, крім неї.

— Хочете склянку підсолодженої води?— спитала віконtesa, перебиваючи Дервіля.

— З охотою,— відповів він.

— Але я в цьому не бачу нічого, що могло б до нас стосуватися,— сказала пані де-Гранльє, подзвонивши.

— Сарданапал!— вигукнув Дервіль свою улюблена прямівку,— та я одразу розбуджу панну Камілу, коли скажу, що її щастя колись залежало від татуся Гобсека; а через те, що старий помер на вісімдесят дев'ятому році, пан де-Ресто незабаром одержить гарний маєток. Але це потрібує пояснень. Щождо Фанні Мальво, то ви її знаєте, це моя дружина.

— Ви б,— сказала віконtesa,— з властивою вам ширістю призналися б у цьому і перед більшим товариством.

— Я призвався б у цьому перед усім світом,— відповів адвокат.

— Пийте, пийте, мій славний Дервілю, ви завжди будете найщасливішою й найкращою людиною.

— Я вас покинув на Гельдерській вулиці у якоїсь графині,— заявив дядько, підводячи трохи заспану фізіономію.— Що ви з нею зробили?

— Через декілька день після моєї розмови з старим голландцем, я оборонив дисертацію,— почав знов Дервіль.— Я дістав звання ліценціата права, а потім і адвоката. Довір'я, що мав його до мене старий скнара, ще збільшилось. Я безплатно давав йому поради в трудних справах, в які він встряяв на підставі певних даних і які всім правникам могли здатися непевними.

Цей чоловік, на якого ніхто не мав найменшого впливу, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він розбирався в них дуже добре.

Нарешті, того дня, як мене призначили на старшого клерка в конторі, де я працював уже три роки, я покинув будинок на вулиці Гре і перебрався жити до свого патрона, що дав мені харч, квартиру і сто п'ятдесяти франків на місяць. Це був щасливий день. Коли я прощався з лихварем, він не виявив до мене ні почуття дружби, ні невдоволення, не запрошуав мене заходити до нього. Він тільки кинув на мене один з тих поглядів, що в нього, здавалось, у певному розумінні, виявляли дар прозирання.

Під кінець тижня до мене прийшов з візитою колишній мій сусіда і приніс одну досить трудну

справу про вивласнення; він і далі ходив до мене по поради так вільно, ніби платив мені за них.

Наприкінці другого, 1818-1819, року мій патрон, людина жадібна до втіх і марнотратна, опинився у великій скруті і був змушений продати свою контору. Хоч тоді контори й не коштували так дорого, як тепер, мій патрон передавав свою не менше, як за сто п'ятдесяти тисяч франків. Людина діяльна, освічена, розумна, могла б жити дуже гарно, платити проценти за позику і сплатити її за десять років, якщо зуміла б викликати до себе довіру.

У мене, сьомої дитини маленького нойонського міщанина, не було й обола⁶), і я не знав ні одного капіталіста, крім татуся Гобсека. Честолюбна думка і якийсь пробліск надії надали мені відваги піти до нього.

Отже, одного вечора я повільно простував до вулиці Гре. Серце в мене сильно забилося, коли я постукався до похмурого будинку. Я згадував усе, що мені колись говорив старий скнара, ще тоді як я не уявляв собі, як сильно хвилюється людина, переступаючи поріг цих дверей. Отже, я йшов до нього просити, як і стільки інших.

„Але ні,— сказав я собі,— чесний чоловік повинен скрізь берегти свою гідність. Багатство не варте підлоти, покажімо й себе певними не згріше за нього“.

Після того як я вибрався, татусь Гобсек найняв мою кімнату, щоб не мати сусіди; крім того, він зробив маленьке загратоване віконце в дверях і відчинив тільки тоді, як упізнав мене.

— Значить,—звернувся він до мене своїм високим приємним голоском,— ваш патрон продає свою контору.

— Звідки ви знаєте про це? Він про це ще нікому не говорив крім мене.

Губи в старого зібралися по куточках, достеменно як завіски, і ця німа посмішка йшла в парі з холодним поглядом.

— Для цього досить вас бачити в мене,—додав він сухо після павзи, під час якої я стояв спанеличений.

— Послухайте мене, пане Гобсеку,— почав я з усім спокоєм, на який тільки міг здобути перед старим, що затопив у мене свої безстрасні очі, яких ясний вогонь мене бентежив.

Він зробив жест, немов кажучи: „кажіть“.

— Я знаю, що вас трудно зворушити. Отже, я не витрачатиму своєї красномовності, силкуючись змалювати вам становище клерка, в якого немає ні су, який покладає надію тільки на вас і не має в усьому світі другого серця, крім вашого, в якому він може знайти співчуття до свого майбутнього. Але облишмо серце; діла роблять по-діловому, а не як у романах з сентиментами. Справа от у чім. Контора моого патрона дає йому щороку двадцять тисяч франків прибутку; але я певний, що в мене вона даватиме сорок тисяч. Він хоче її продати за п'ятдесят тисяч екю. Я почуваю тут,— сказав я, ударивши себе по лобі,— що якщо ви зможете мені позичити суму, потрібну на купівлю, то я сплачу її за десять років.

— Оце називається говорити по - діловому,— відповів татусь Гобсек, протягаючи руку і потискуючи мою.— Відколи я веду діла,— говорив він далі,— ніхто не подавав мені так ясно причин своєї візити.— Які гарантії?— спитав він, зміривши мене від голови до ніг.— Ніяких,— додав він, трохи помовчавши.— Скільки вам років?

— Через десять день буде двадцять п'ять,— відповів я,— без цього я не мав би права складати договори.

— Правильно.

— Ну, як же?

— Можливо.

— Але все це треба робити швидше. А то можуть знайтись інші покупці.

— Принесіть мені завтра свідоцтво про народження, і ми поговоримо про ваше діло; я поміркую.

Другого дня о восьмій годині я був у старого. Він узяв документ, надів окуляри, кашлянув, харкнув, загорнувся в свою чорну накидку і прочитав випис із книги про народження від першого і до останнього рядка. Потім подивився на нього з одного боку, далі з другого, глянув на мене, кашлянув, засовався на стільці і сказав:

— Це діло ми постараємося обладнати.

Я затремтів.

— Я маю з своїх капіталів п'ятдесят процентів,— почав він знов,— іноді сто, двісті, п'ятсот.

На цих словах я зблід.

— Але заради нашого знайомства я з вас візьму дванадцять з половиною...

Він завагався.

— Ну, добре, я задовольнюсь тринадцятьма процентами у рік. Це вам підходить?

— Так,— відповів я.

— Але якщо це для вас забагато,— відмовив він, бороніться, Гроціусе.

Він мене жартливо називав Гроціусом⁷).

— Вимагати від вас тринадцять процентів — це мое діло; а ви дивіться, чи зможете їх заплатити. Я не люблю людей, що на все згоджуються. Це не забагато?

— Ні,— сказав я,— я виплачу, хоч би згодився й на гірші умови.

— Ще б пак,— промовив він,— кидаючи на мене скоса лукавий погляд,— ваші клієнти заплатять.

— Ні, чорт забери! — вигукнув я.— Я сам заплачу. Я радше руку собі відрубаю, ніж стану обдирати людей.

— Тоді бувайте здорові,— сказав татусь Гобсек.

— Алеж гонорари платять за таксою,— відказав я.

— На любовні згоди, відстрочення виплат, примирення — такс немає,— заперечив він.— Отже, ви можете правити по тисячі франків, навіть по шість тисяч, залежно від важності справи за свої поради, поїздки, проєкти договорів, доповідні записи і всякі теревені. Треба тільки знайти такі справи. А я вас рекомендуватиму як найдосвідченішого та найпромітнішого з адвокатів, і посилатиму зам стільки таких справ, що ваші товариші луснуть від заздрости; мої товариші Вербруст, Пальма, Жігоне доручатимуть вам стягання; один бог знає, чи

доводиться їм стягати. Отже, ви одержите дві клієнтури: ту, що купуєте, і ту, що я вам дам. Вам треба було б дати мені по п'ятнадцять на сотню за мої сто п'ятдесяти тисяч франків.

— Добре, але не більше,— сказав я з твердістю людини, що більше нічим не поступиться.

Татусь Гобсек пом'якшав і, здавалось, був задоволений з мене.

— Я сам,— заговорив він знов,— заплачу вашому патронові за контору, щоб забезпечити собі надійну перевагу щодо ціни і застави.

— О, забезпечення яке хочете!

— Потім ви мені дасте п'ятнадцять векселів на подавця, кожний на десять тисяч франків.

— З тим, щоб ця подвійна сума була засвідчена.

— Е, ні! — вигукнув Гобсек, перебиваючи мене.— Чому чи хочете, щоб я вам більше довіряв, ніж ви мені?

Я промовчав.

— І крім того,— говорив він далі добродушним тоном,— поки я житиму, ви вестимете мої справи, не вимагаючи гонорару, добре?

— Гаразд, якщо тільки вони не потрібуватимуть попередніх витрат.

— Правильно,— сказав він.— Ага, от що,— заговорив знов старий, обличчя якого з трудом набирало добродушного виразу,— ви мені дозволите приходити до вас?

— Я завжди буду радий вас бачити.

— Так, але вранці це буде трудно. У вас будуть свої справи, а в мене свої.

— Приходьте ввечері.

— О, ні,— жваво відмовив він,— вам треба бувати в людей, бачитися з своїми клієнтами. А в мене свої друзі в моєму кафе.

У нього друзі!

— А чом би нам не призначити обідньої пори? — сказав я.

— Оце якраз,—згодився Гобсек.— Після біржі о п'ятій годині. Гаразд, я приходитиму до вас середами і суботами. Ми говоритимемо про свої справи як двійко друзів. Ха-ха-ха! Я іноді буваю веселий. Постачуйте мене куріпчиним крильцем і склянкою шампанського і ми з вами погомонимо. Я знаю багато такого, про що тепер можна розказати і що навчить вас розуміти людей, а надто жінок.

— Добре, куріпка і склянка шампанського буде.

— Не робіть дурниць, а то втратите мое довір'я. Не живіть дуже широко. Держіть тільки одну стару служницю. Я приходитиму до вас довідуватися про ваше здоров'я. Я ж вкладаю капітал тільки за вашу голову, хе-хе! я повинен бути в курсі ваших справ. Отже, приходьте сьогодні ввечері з своїм патроном.

— Чи не можете ви мені сказати, якщо це не буде нескромно вас спитати,—спитав я старенького, коли ми дійшли до порога,—яке значіння мав для цієї справи мій випис про народження.

Жан-Естер Фан Гобсек знизав плечима, лукаво усміхнувся і відповів мені:

— Яка нерозумна ця молодь. Знайте ж, пане адвокате, бо вам це треба знати, щоб не вклепатися, що до тридцяти років чесність і талант ще можуть бути свого роду забезпеченням. На старшу віком людину покладатися вже не можна.

І він зачинив двери.

Через три місяці я став адвокатом. Незабаром, пані, мені пощастило взяти на себе справи щодо повернення вашого майна. Виграш цих процесів зробив мене відомим. Не вважаючи на величезні проценти, що я мусів платити Гобсекові, я раніш ніж через п'ять років був вільний від боргів. Я одружився з Фанні Мальво, яку я щиро любив. Схожість нашої долі, наших успіхів ще збільшувала силу нашого почуття. Один з її дядьків, розбагатілий фермер, помер, лишивши їй сімдесят тисяч франків, що дали мені змогу розквитатися з боргами. З того дня мое життя стало суцільним щастям та благоденством. Але годі про себе. Немає нічого нестерпнішого за щасливу людину. Вернемось до наших дієвих осіб.

Через рік після того, як я купив контору, мене майже силком затягнули на парубоцький сніданок. Він був наслідком якогось закладу, що його програв один з моїх товаришів молодому чоловікові, якого тоді дуже шанували в світі. Пан де-Трай, цвіт тодішнього дендизму, тішився величезною славою.

— Але він тішиться нею ще й тепер,— сказав граф де-Борн, перебиваючи адвоката.— Ніхто краще від нього не вдягається, не правує тандемом⁸⁾.

У Максіма є талант грати, їсти, пити з найбільшою, яка тільки є в світі, грацією. Він знається на конях, на капелюхах, на картинах. Усі жінки закохані в нього до божевілля. Він завжди тратить до сто тисяч на рік, хоч ніхто не знає, щоб у нього була яканебудь власність або хоч один купон ренти. Тип мандрівного лицаря наших сальонів, будуарів, бульварів, свого роду амфібія, що однаково схожа і на мужчину, і на женщину, граф де-Трай — істота чудна, здатна на все і ні до чого, викликає до себе боязькість і презирство, знає все і не тямить нічого, однаково здатний вчинити добродійство і зважитись на злочин, то легкодухий, то шляхетний, більше замазаний у болото, ніж заплямований кров'ю, більше має клопоту, ніж мук сумління, більше перетразлює, ніж думає, вдає страсть і нічого не почуває. Це близкуча обручка, що могла б з'єднати каторжну в'язницю з високим товариством. Максім де-Трай — людина, що належить до тії категорії у найвищій мірі здібних людей, з яких виходять іноді Мірабо, Ріт, Рішельє, але частіше графі де-Горни, Фурк'є-Тенвіллі і Куаньяри.

— Так от,—знов почав Дервіль, вислухавши брата віконтеси, — я багато наслухався про цю особу від бідного батька Горіо, одного з моїх клієнтів, але я, вже багато разів зустрічаючи його в товаристві, ухилявся від небезпечної чести з ним познайомитися.

Та мій приятель так уперто прохав бути в нього на сніданку, що я не міг відмовитись, не зйшовши за комизливого.

Вам, пані, важко було б уявити, що таке парубоцький сніданок. Це рідка пишнота і вишуканість, розкіш скнари, що з чванливості стає на один день щедрим. Увійшовши, вражаєшся порядком на столі, що виблискує сріблом, кришталем, аadamашковим столовим накриттям. Життя там у повному цвіту: молоді люди милі, усміхаються, розмовляють тихенько і скидаються на женихів; усе непорочно навколо них. Через дві години ви сказали б, що це бойовище після бою; скрізь — побиті склянки, пожмакані, пом'яті серветки, недоїдки, на які гидко дивиться; потім крики, від яких голова розвалюється, жартливі тосты, вогонь дотепів і непристойних жартів, почервонілі обличчя, розпалені очі, що не кажуть нічого, мимовільні признання, що кажуть усе. Посеред такого пекельного гармидеру хто б'є пляшки, хто співає пісень; ніхто не знає, що він єсть, що п'є, ні що каже; одні сумні, другі щось патякають; цей — мономан і весь час повторює одне слово як розгойданий дзвін; той хоче командувати всім цим шарварком; найрозважливіший пропонує влаштувати оргію. Якби ввійшов хтонебудь із свіжою головою, він би подумав, що це якась бакханалія.

І от посеред цього гармидеру пан де-Трай спробував підлеститися до мене. Я майже зберіг свідомість і був обережний. Щождо нього, то він, хоч і прикинувся сильно п'яним, був цілком тверезий і думав про свої справи.

І справді, я не знаю як це сталося, але, виходячи з заль Гріньону о дев'ятій увечері, він мене

цілком зачарував, і я пообіцяв повести його до нашого татуся Гобсека.

Слови: честь, чеснота, графиня, чесна жінка, нещастя, розпач, завдяки його дарові слова мов чарами находили собі місце в його мові. Коли я на другий день уранці прокинувся і хотів пригадати що я робив напередодні, мені було важко дати лад своїм думкам. Нарешті я пригадав, що дочці одного з моїх клієнтів загрожує небезпека втратити своє чесне ім'я, пошану і любов свого чоловіка, якщо їй не вдасться вранці добути тисячу франків. У нього були картярські борги, рахунки від стельмана, програні, не знаю вже як, гроші. Мій чарівний розмовник запевняв мене, що вона була досить багата, щоб за кілька років ощадності повернути страти, що загрожували її маєткові. Тільки тоді я почав розуміти уперті проосьби свого товариша.

Признаюсь, собі на сором, що мені й на думку не спадало, як важно було для татуся Гобсека помиритися з цим денді. Коли я встав, до мене ввійшов пан де-Трай.

— Пане графе,— сказав я йому після взаємних звичайних привітань,— я не бачу потреби йти з вами разом до Фан Гобсека, найчемнішого і найлагіднішого з усіх капіталістів. Він вам позичить грошей, якщо в нього є, або певніше, якщо ви дасте йому достатні гарантії.

— Пане Дервілю,— відповів він,— у мене й на думці немає примушувати вас зробити мені цю послугу, хоч ви мені й пообіцяли.

„Сарданапал! — подумав я, — невже я дозволю цій людини подумати, що я не додержую свого слова“.

— Я вчора вже мав честь сказати, що посварився з татусем Гобсеком, — казав він далі. — І через те, що тільки він один у Парижі може виплюнути сразу і на другий день після кінця місяця сстнью тисяч франків, я просив вас помирити мене з ним. Але покиньмо про це...

Пан де-Трай глянув на мене ввічливо-образливим поглядом і зібрався йти.

— Добре, я поведу вас до нього, — сказав я йому.

Коли ми приїхали на вулицю Гре, денді почав роздивлятися навколо з уважністю і заклопотаністю, що мене здивували. Лице в нього ввесь час то полотніло, то червоніло, то жовтіло, а на лобі показалось кілька краплин поту, коли він побачив двери дому, де жив Гобсек.

Якраз коли ми сходили з кабріолету, на вулиці Гре показався фіякр. Соколиний зір молодого чоловіка дозволив йому розгледіти в глибині екіпажу якусь жінку. Вираз майже дикої радості заснів на його обличчі, він гукнув якогось хлопчика, що проходив, і дав йому підтримати свого коня. Ми піднялись до старого лихваря.

— Пане Гобсеку, — звернувся я до нього, — я привів до вас одного з найкращих моїх друзів (я кому довіряю стільки як і чортові, — додав я старому на вухо). — Сподіваюся, що ви йому зробите ласку (за звичайні проценти) і визволите його з скрутного становища (якщо це для вас діло підхоже)...

Пан де-Трай вклонився лихвареві, сів і прибрав, готуючись слухати, одної з тих лестивих царедворських постав, чарівна низотність якої підкупила б вас; але мій Гобсек лишився на своєму стільці перед каміном нерухомий, безстрасний.

Гобсек скидався на статую Вольтера у вечірньому освітленні під перистилем Французького театру; він злегка підняв, ніби вітаючись, потертий кашкет, що прикривав його голову, і оголив жовтий череп, що надав йому ще більшої схожості з мармуром.

— У мене є гроші тільки для моїх клієнтів,— сказав він.

— Ви що, гніваетесь на мене за те, що я прийшов розорятися до вас, а не до кого іншого? — відмовив, сміючись, граф.

— Розорятися? — іронічно повторив Гобсек.

— Може ви хочете сказати, що не можна розорити людину, в якої немає нічого? А ну, спробуйте найти в Парижі *капітал*, кращий за цей, — вигукнув чепурун, встаючи й повертаючись на підборах. Але цією майже серйозною буффонадою розворушити Гобсека не вдалося.

— Хіба я не близький друг де-Ронкероля, де-Марсе, Франчессіні, обох Ванденесів, Ажюда-Пінто, одно слово, всіх наймодніших у Парижі молодих людей. Я партнер у картах одного відомого вам князя і амбасадора. У мене є доходи в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені, в Баді. Хіба це не найблискучіше ремесло? Правда, ви робите з мене губку, чорт забери, і примушуєте набрякати в

світі, щоб вичавити мене під скрутну пору; але ви теж губка і вас вичавить смерть.

— Можливо.

— Якби не було на світі марнотратників, що б з вас було? Ми вкупі становимо душу і тіло.

— Правильно.

— Отже, вашу руку, татусю Гобсеку, і виявіть великудущність, якщо це правда, правильно і можливо.

— Ви прийшли до мене,— холодно відповів лихвар,— бо Жірар, Пальма, Вербруст і Жігоне пооб'їдались вашими векселями, які вони всім пропонують по п'ятдесят за сто, собі на збиток; а що вони вам дали, мабуть, половину їх вартости, то векселі ці не варті і двадцяти п'яти. Ні, даруйте. Хіба я можу, бувши сповна розуму,— казав Гобсек далі,— позичити хоч один обол людині, що винна тридцять тисяч франків і не має й шага за душою? Позавчора ви програли десять тисяч франків на балі у барона Нюсенжана.

— Пане Гобсеку,— відповів граф, з рідкою безличністю зміривши старого,— мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен.

— Справедливо.

— Мої векселі будуть сплачені.

— Можливо.

— І зараз справа сходить до того, чи дам я вам достатні гарантії на суму, що я хочу у вас позичити.

— Правильно.

У кімнату долетів шум фіякра, що спинився коло будинку.

— Я піду по одну річ, що певне задовольнить вас,— заявив молодий чоловік.

— О, сину мій,— вигукнув Гобсек, підводячись і протягуючи мені руки,— ти спас мені життя. Я б був помер від цього. Вербруст і Жігоне хотіли поглузувати з мене. А завдяки тобі я сьогодні ввечері з них посміюся.

У радості старого було щось страшне. Це була єдина мить вияву його почуттів, відколи ми з ним були знайомі. Хоч яка побіжна була ця радість, але вона ніколи не вийде мені з пам'яти.

— Зробіть мені ласку, побудьте тут,— додав він.— Хоч я й озброєний і стріляю добре, як людина, що колись полювала на тигра і брала участь у боях на чардаку, коли треба було або перемогти, або вмерти, я все ж не довірю цьому елегантному дурисвітові.

І він знов усівся у фотелі.

— Ого,— повертаючись до мене, знов заговорив він,— ви, певне, побачите зараз прегарне створіння, про яке я вам колись говорив; я чую в коридорі аристократичні кроки.

І справді молодий чоловік увійшов під руку з жінкою, в якій я упізнав ту графиню, що її колись списав татусь Гобсек, одну з двох дочок старого Горіо. Графіня зразу мене не помітила, я держався в амброзурі вікна лицем до шибки. Входячи у вогку похмуру лихвареву кімнату, вона скинула на Максіма недовірливим оком. Вона була така гарна, що попри всі її провини мені стало її шкода. Якась страшна туга гризла її серце, на її шляхетних гордих рисах по-

мітно було погано приховане хвилювання. Цей молодий чоловік став для неї злим генієм.

Я здивувався Гобсекові, який на чотири роки раніш угадав долю цих двох істот з першого ж векселя.

„Ця потвора з янгольським обличчям,— подумав я, заправляє нею, певне, за допомогою всіх, яких тільки можна уявити, пружин: пихи, заздрощів, утіх, світського чаду“.

— Але,— вигукнула віконтеса,— сами чесноти ції жінки були для нього зброєю; він примушував її літи слози віданості, він умів викликати в ній властиву нашій статі велиcodушність і зловживав її любов, щоб потім дорого продати їй злочинні втіхи.

— Признаюсь,— сказав Дервіль,— я не оплакував долі цього нещасного створіння, такого близкучого в очах світу і такого жахливого для того, хто читав у її серці; ні, я тремтів, розглядаючи її вбійника, цього молодого чоловіка з таким чистим чолом, таким свіжим ротом, такою милою усмішкою, такими білими зубами, схожого на янгола. Вони були тоді обое перед своїм суддею, що пильно дивився на них, як, певне, дивився старий домініканець шістнадцятого віку на катованих маврів у підземеллях святої інквізиції.

— Пане, можна одержати гроші під ці діаманти, але з правом їх викупити? — спитала вона тремтячим голосом, протягуючи йому футляр.

— Можна,— відповів я, виступаючи й показуючись.

Вона глянула на мене, впізнала, здрігнулась і скинула на мене тим поглядом, що всіма мовами значить: „Мовчіть“.

— Це являє собою акт,— казав я далі,— що ми називаємо продажем з правом викупу, угодою, що полягає у відступанні і передаванні рухомого або нерухомого майна на певний строк, після якого, зазначена річ за певну суму повертається.

Вона зідхнула з полегкістю. Граф Максім насупив брови; він зрозумів, що в такому разі лихвар дасть менше за діаманти, як вартість нестійну. Гобсек, нерухомий, мовчки узяв свою люпу і подивився у футляр. Хоч би я прожив і сто років, я б усе одно ніколи не забув його обличчя в цей момент. Бліді лиця закрасились, очі, в яких немов відбивався блиск самоцвітів, палали надприродним огнем. Він підвівся, підійшов до вікна і підніс діаманти до свого беззубого рота, немов хотів їх проковтнути. Він щось нерозбірливо мурмітів, піднімаючи одно за одним — браслети, серги, кольє, діядеми, виставляючи їх на світло, щоб оцінювати їх вагу, білість, обшліфовку; він виймав їх із скриньки, клав назад, знов виймав, заставляв їх грати всіма вогнями, зовсім як дитина, а не старий, або певніше як дитина і старий разом.

— Чудові діаманти! Вони коштували б триста тисяч франків до Революції. Яка вода! От де справжні азіяцькі діаманти з Голконди або Візапуру. Хіба ви знаєте їм ціну? Ні, ні, на весь Париж тільки один Гобсек уміє їх цінити. За імперії треба було дати більше як двісті тисяч франків, щоб зробити такі окраси.

Він зробив зневажливий жест і додав:

— Тепер діаманти увесь час знацінюються, Бразилія нас завалює ними, відколи мир, і викидає на ринок не такі білі діаманти, як індійські. Жінки їх більше не носять при дворі. Ви, пані, там буваєте?

Не перестаючи сипати цими страшними словами, він з невимовною радістю розглядав самоцвіти один по одному.

— Без ганджу,— казав він.— Ось гандж, ось розколона. Чудовий діамант!

Його бліде лице висвічувало в огні цих коштовностів, нагадуючи мені старі зеленуваті люстра в провінціяльних готелях, що відбивають відсвіти, не відкидаючи їх, і надають постояльникам, що зважується глянути в них, вигляду мерця.

— То ж як? — спитав граф, ударивши Гобсека по плечі.

Стара дитина здрігнулась. Він покинув свої цяцьки, поклав їх на своє писемне бюрко, сів і знов став лихварем, твердим, холодним і полірованим, як мармурова колона.

— Скільки вам треба?

— Сто тисяч франків на три роки,— відповів граф.

— Можливо,— промовив Гобсек, виймаючи з скриньки червоного дерева неоцінну щодо своєї точності важницю — його коштовність.

Він почав важити самоцвіти, на око визначаючи (бог його знає як) вагу оправи. Під час цієї операції лихвареве обличчя боролося між радістю й суворістю.

Графіня була в остоупінні, яке я розумів ; мені здавалось, що вона зміряла глибочінь безодні, в яку падала.

— Це ваші діяманти, пані ? — спитав я її.

— Мої,— відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

— Пишіть договір, базікало,— звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце коло столу.

— Пані, певне, заміжня ? — знов спитав я.

Вона рвучко хитнула головою.

— Я не писатиму акта,— заявив я.

— А це чому ? — спитав Гобсек.

— Чому ? — повторив я. Я одвів старого до амбразури вікна, і сказав йому пошепки : „Ця жінка підвладна своєму чоловікові, договір буде недійсний і ви не зможете вимовитись незнанням факту, зазначеного в самому документі. Отже, ви мусітимите віддати діяманти, що ви маєте одержати в заставу і вага, вартість і обшліфовка яких буде зазначена в договорі“.

Гобсек перебив мене кивом голови і, повернувшись до двох злочинців, сказав їм :

— Він має рацію. Справа змінилася. Вісімдесят тисяч готівкою і ви мені лишите діяманти,— додав він глухим, м'яким голосом.— Право володіння поширюються і на рухомість.

— Але...— заперечив молодий чоловік.

— Як хочете — або беріть, або лишайте,— знов сказав Гобсек, віддаючи футляр графині.— Я за- надто ризикую набратися з ними мороки.

— Ви б краще зробили, якби кинулися своєму чоловікові в ноги,— шепнув я їй на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певне, зрозумів мої слова з поруху губів і холодно глянув на мене. Обличчя молодого чоловіка аж почорніло.

Вагання графині було явне.

Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув: „Прощай, люба Анастазі, будь щаслива. А я... завтра я вже більше не матиму турбот“.

— Пане,— вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека,— я приймаю вашу пропозицію.

— То ж бо то,— відповів старий.— Довгенько ви сповідалися, моя красна пані.

Він підписав чек до банку на п'ятдесят тисяч франків і подав його графині.

— А тепер,— сказав він з подібною до Вольтеровської усмішкою,— трицять тисяч франків я вам відам векселями, солідності яких ніхто заперечувати не буде. Це все одно, що золото. Цей пан тільки що мені казав: „мої векселі будуть сплачені“,— додав він, протягуючи графові векселі, що їх усі напередодні опротестував один з Гобсекових товаришів і, мабуть, продав їому за безцінь.

Молодий чоловік вибухнув ревом, серед якого ясно прозвучало:

— Старий шахрай!

Татусь Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із коробки пару пистолетів і холодно промовив:

— Як ображений я стрілятиму перший.

— Максіме, ви повинні попросити пана Гобсека вибачити,— скрикнула графиня тримтячи.

— Я не хотів вас образити,— сказав, запинаючись молодий чоловік.

— Я знаю,— спокійно відповів Гобсек,— ви тільки не хотіли сплатити свої векселі.

Графиня підвелася, вклонилась і зникла, певне, охроплена жахом. Пан де-Трай мусів іти за нею, але перше, ніж вийти сказав:

— Якщо ви проходитесь хоч одним нескромним словом, панове,— заявив він,— проллється або ваша кров, або моя.

— Амінь,— відповів йому Гобсек, стискаючи пистолети.— Щоб гратися своєю кров'ю, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах тече болото.

Коли двери зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек устав і почав танцювати, примовляючи:

— Діяманти мої, діяманти мої! Чудові діяманти! Які діяманти! І недорого! Ха - ха - ха! Вербрусте і Жігоне, ви думали підсісти старого Гобсека. Ego sum papa¹⁰). Я вам усім голова. Виплачені сповна. Якими дурнями вони будуть сьогодні ввечері, коли я між двома партіями в доміно розкажу їм про це дільце.

Ця пекельна радість, ця дикунська лютість, що їх викликало володіння декількома білецькими камінцями, примусили мене затремтіти. Я стояв німий, зціпенілий.

— Ха - ха - ха! Ти ще тут, мій хлопче? Давай сьогодні пообідаємо разом. Ми погуляємо в тебе, бо в мене господарства немає. Усі ці ресторатори

з своїми юшками, соусами, винами можуть самого чорта отруїти.

Вираз мого обличчя враз вернув йому його холодну безстрасність.

— Ви цього не розумієте,— сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив нагріти білий бляшаний кухоль з молоком.— Будете сидати зі мною? — спитав він. — Тут мабудь стане на двох.

— Дякую, — відповів я. — Я сідаю тільки ополудні.

У цей час у коридорі розляглися поспішні кроки. Незнайомець, що нагодився, спинився перед Гобсековими дверима і декілька разів постукав з якоюсь оскаженністю. Лихвар подивився у віконце в дверях і впустив чоловіка, років тридцяти п'яти що здався йому безпечним, не вважаючи на цю лють. Відвідувач, просто вбраний, скидався на покійного герцога де-Рішельє. Це був граф, з яким ви, певне, зустрічались і в якого була, так би мовити, аристократична поставка державних мужів з вашого передмістя.

— Пане, — сказав він, звертаючись до Гобсека, що знов став спокійним, — у вас тільки що була моя дружина?

— Можливо.

— А, ви мене не розумієте?

— Я не маю чести знати вашу дружину, — відповів лихвар. — Сьогодні вранці в мене було багато людей: жінок, чоловіків, дівчат, схожих на молодих людей, і молодих людей, схожих на дівчат. І мені було б дуже важко...

— Покиньте жарти, пане, я питуюся про жінку, що тільки що вийшла від вас.

— Звідки я можу знати, що вона ваша дружина? — спитав лихвар. — Я ніколи не мав щастя вас бачити.

— Ви помилляєтесь, пане Гобсеку, — сказав граф із сильним відтінком іронії. — Ми зустрілися з вами одного ранку в кімнаті моєї дружини. Ви приходили одержувати за нідписаний нею вексель, вексель, за який вона не завинила.

— Не мое діло довідуватися, яким способом вона одержала його вартість, — відказав Гобсек, лукавим оком скинувши на графа. — Вексель я здисконтував в одного з моїх товаришів. Крім того, пане, — казав далі капіталіст спокійно, не хвилюючись і наливаючи каву в свою чашку, — дозвольте вам зauważити, що я не певний у вашому праві навчати мене в моєму домі; я повнолітній з шістдесяти першого року минулого століття.

— Пане, ви купили за безцінь фамільні діяманти, що не належать моїй дружині.

— Не вважаючи себе за зобов'язаного утасниувати вас у свої справи, я вам скажу, пане графе, що якщо кані графиня взяла ваші діяманти, то вам треба було б попередити всіх ювелірів не купувати їх; вона ж могла продати їх частками.

— Пане, — вигукнув граф, — ви знали, що вона моя дружина.

— Справді?

— Вона під владна чоловікові.

— Можливо.

— Вона не мала права розпоряджати цими діямантами.

— Правильно.

— Отже, пане?

— Отже, пане, я знаю вашу дружину, вона під владна своєму чоловікові, охоче це припускаю, дуже під владна; але я не знав ваших діямантів. Якщо пані графіня підписує векселі, то вона, певне, може провадити комерційні справи, купувати діяманти, перепродавати їх, таке вже бувало.

— Прощайте, пане! — вигукнув блідий від гніву граф. — Є суди.

— Правильно.

— Цей пан,— додав граф, показуючи на мене,— був свідком продажу.

— Можливо.

Граф рушив до дверей.

Раптом відчувши серйозність цієї справи, я виступив за посередника між двома супротивними сторонами.

— Графе,— сказав я,— ви маєте рацію, але має слухність і пан Гобсек. Ви не можете заповзати покупника, не втягнувши в процес вашої дружини, і ганьба впаде не тільки на неї. Я адвокат і, більше як приватна, а не офіційна особа, мушу сказати вам, що діяманти, про які ви говорили, пан Гобсек купив у моїй присутності, але я гадаю, що ви зробили б неправильно, спробувавши заперечити законність цього продажу, об'єкт якого до того ж мало розлізнаний. По-правді ви маєте рацію, але

на суді ви програєте. Пан Гобсек занадто чесний чоловік, щоб заперечувати, що цей продаж був учинений не без користі для нього, надто коли мое сумління і мій обов'язок примушують мене признатися. Але якщо ви здумаєте розпочати процес, пане графе, то наслідки будуть сумнівні Я вас радив би піти на мирову з паном Гобсеком, що може посилатися на свою сумлінність і якому вам у всякому разі доведеться повернути заплачені гроші. Згодьтесь на позику з правом викупити діаманти через сім, вісім місяців, навіть через рік, одно слово, через час, що дозволить вам повернути суму, позичену графині, звичайно, якщо ви не вирішите викупити діаманти ще сьогодні, давши гарантії сплати.

Лихвар умочав хліб у каву і їв з цілковитою байдужністю; але на слові „мирова“ глянув на мене, немов кажучи: „молодець, як скористувався з моєї науки“! Я й собі теж відповів йому поглядом, який він прекрасно зrozумів. Справа була дуже сумнівна, негарна; ми́рова була конечно потрібна, Гобсек не міг би вимовлятись незнанням, я казав правду.

Граф подякував мені ласкавою усмішкою.

Після дебатів, в яких Гобсек виявив таку промітність і зажерливість, що проти нього не встояли б усі дипломати з конгресу, я приготував договір, яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи й проценти, після сплати яких Гобсек зобов'язувався повернути графові діаманти.

— Яке мариотратство! — вигукнув граф підписуючи договір. — Як перекинути міст через цю безодню?

— Пане,— серйозно спитав Гобсек,— у вас багато дітей?

Граф здрігнувся на це запитання, так ніби лихвар, мов який-небудь учений лікар, раптом потрапив пальцем на боляче місце, і нічого не відповів.

— Ну, нічого,— казав далі Гобсек, зрозумівши болісне мовчання графа,— я знаю вашу історію на пам'ять. Ця жінка — демон, якого ви ще може любите; я це охоче допускаю, бо вона й мене розчулила. Може ви схотіли б урятувати ваш маєток, зберегти його для одного або двох своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світа, грайте, тратьте цей маєток, частіше приходьте до Гобсека. Люди скажуть, що я Іуда, кровопивець, лихвар, корсар, що я вас розорив — мені начхать на це. А хто спробує мене образити, я того укладу — ніхто так не орудує пистолетом і шпагою, як ваш слуга покірний. Це відомо. Потім, якщо зможете, найдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє добро. Це у вас, здається, називається *fidei-commis*¹⁰⁾? — спитав він, звернувшись до мене.

Граф здавався цілком захопленим своїми думками і покинув нас, сказавши:

— Гроші одержите завтра. Приготуйте діяманти.

— Він, здається, дурний, як чесний чоловік,— сказав мені холодно Гобсек, коли граф пішов.

— Скажіть краще — як закоханий чоловік.

— Граф вам повинен заплатити за складання акту,— заявив він, побачивши, що я збираюсь іти.

Через кілька день після цієї сцени, що ввела мене в жахливі таємниці життя модної дами, якось вранці до мене в кабінет увійшов граф.

— Пане Дерзілю,— звернувся він до мене,— я прийшов до вас порадитися в дуже важній справі. Заявляю, що я на вас цілком звіряюся і маю надію це довести. Ваше поступування супроти пані де-Гранльє,— сказав граф,— понад усяку хвалу.

(— От бачите, пані,— звернувся адвокат до віконтеси,— я від вас тисячу разів нагороджений за звичайнісінький вчинок).

Я шановливо вклонився і відповів, що я тільки виконав свій обов'язок чесної людини.

— Отже, пане, я зібраав чимало відомостей про ту єдину людину, якій ви винні своїм становищем. З усього того, що я візняв, я бачу в Гобсекові філософа цинічної школи. Якої ви думки про його чесність?

— Графе,— відповів я,— Гобсек — мій добродійник... по п'ятнадцять процентів,— додав я сміючись.— Але його зажерливість не дозволяє мені змалювати його принадно для людини незнайомої.

— Кажіть, пане, ваша іцирість не може пошкодити ні Гобсекові, ні вам. Я не збираюсь побачити янгола у лихвареві.

— Татусь Гобсек,— почав я,— наскрізь пройнятий одним принципом, що керує всіма його вчинками. За цим принципом, гроші — це товар, що його можна з чистим сумлінням продавати дорого або

дешево, як до обставин. Капіталіст, на його погляд, це людина, що бере участь у прибуткових заповзяттях та спекулятивних операціях, вимагаючи до строку лихварські проценти за свої гроші. Попри всі його фінансові принципи та філософічні погляди на природу людську, що дозволяють йому на людях поводитися по-лихварському, я глибоко переконаний, що поза своїми справами він найделікатніша і найчесніша людина в усьому Парижі. В йому живуть дві людини: він скнара і філософ, він малий і великий. Якби я, вмираючи, лишав дітей, то на опікуна їм призначив би його. Ось у якому свіtlі, пане, показав мені Гобсека мій досвід. Я нічого не знаю про його минуле життя. Можливо, що він був корсаром, об'їздив увесь світ, торгуючи діамантами або людьми, або державними таємницями, але я присягаюсь, що немає на світі людської душі, що була б дужче загартована, краще випробувана. Того дня, коли я приніс йому гроші і остаточно поквитався з ним я спітав його, не без певної ораторської перестороги, яке почуття спонукало його примусити мене платити такі величезні проценти і чому, бажаючи зробити мені ласку, мені, своєму другові, він не дозволив собі бути добродійним до кінця. „Сину мій“, відповів він, „я тебе увільнив від вдячності, давши тебе право вважати, що ти мені нічим не винний. Тим то ми з тобою найкращі в світі друзі“. Ця відповідь, пане, дає вам краще уявлення про цю людину, ніж які завгодно слова.

— Моє вирішення остаточне,—сказав граф.—Приготуйте потрібні документи, щоб передати Гобсекові право власності на мое добро. Я тільки одному вам, пане, довіряю скласти контр-розписку, якою він засвідчить, що продаж цей фіктивний, і зобов'яжеться повернути мое майно, яким він порядкуватиме так, як він уміє порядкувати, моєму старшому синові, коли той дійде повних літ. Тепер, пане, я мушу вам сказати, що я боюсь держати цей цінний документ у себе. Прив'язання моого сина до матері не дозволяє мені довірити йому цю контр-розписку. Можу я вас просити берегти її в себе? На випадок своєї смерті Гобсек повинен призначити вас спадкоємцем моого майна. Отже, ніби все передбачено.

Граф замовк на якийсь час і здавався дуже схильованим.

— Вибачте, будь ласка,—знов заговорив він,— я сильно страждаю і мое здоров'я дуже непокоїть мене. Недавні прикrostі тяжко сколотили мое життя і конче вимагають тих заходів, що я вживаю.

— Пане,—сказав я йому,—дозвольте вам, перше, подякувати за ваше довір'я до мене. Але я повинен виправдати його, зауваживши вам, що цими заходами ви цілком позбавляєте спадщини ваших... інших дітей. Вони носять ваше прізвище. Все ж вони діти колись любленої жінки, тепер провинної, і мають право на певну забезпеченість. Я заявляю, що я зовсім не прийму доручення, яким ви мене хочете ушанувати, якщо вони не будуть забезпечені.

Від цих слів графувесь затремтів. Сльози виступили на очах, і він стиснув мені руку, кажучи:

— Я ще не зовсім вас знав. Ви завдали мені радощів, і смутку. Ми зазначимо частку цих дітей у контр-розписці.

Я провів його до дверей моєї контори і мені здалось, що обличчя його проясніло від почуття вдоволення, що його викликав цей акт справедливости.

— От, Каміло, як молоді жінки падають у безодню. Досить кілька кадрилів, одної пісні під піяніно, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо. Туди знаджує зарозумілий голос гоноровитості, гордости або чия-небудь усмішка, необачність, нерозважність. Ганьба, муки сумління, злідні — ось ті три фурії, що в їх руки неминуче потрапляють жінки, тільки переступлять межі...

— Бідна Каміла аж умирає, так спати хоче, — сказала віконтеса, перебиваючи адвоката. — Іди, моя доню, іди спати. Твоєму серцю не потрібні жахливі картини, щоб лишитись чистим і чеснотливим.

Каміла де-Гранльє зрозуміла матір і пішла.

— Ви трохи задалеко зайшли, любий пане Дервілю, — сказала графіня, — з адвокатів погані матері і проповідники.

— Але' газети у тисячу разів більше...

— Бідний Дервілю, — перебила віконтеса адвоката, — я вас не впізнаю. Невже ви гадаєте, що моя дочка читає газети? Оповідайте далі, — сказала вона, трохи помовчавши.

— Через три місяці після затвердження продажного акту, яким граф передав своє майно Гобсекові...

— Ви можете називати його графом де-Ресто, мої дочки вже немає,— сказала віконтеса.

— Добре,— казав далі адвокат.— Минуло чимало часу, а я все ще не одержав контр-розписки, що повинна була лишитись у мене на руках. У Парижі адвокатів підхоплює потік, що дозволяє їм клопотатися справами своїх клієнтів лише в тій мірі, в якій вони сами заінтересовані, крім, звичайно, винятків, що їх ми вміємо робити. Проте, одного дня, коли лихвар обідав у мене, я спітав його, виходячи з-за столу, чи не знає він, чому нічого не чути про пана де-Ресто.

— На це є поважні причини. Цей аристократ при смерти. Це одна з тих ніжних натур, що, не знаючи як убити горе, дають йому себе вбивати. Життя — це робота, ремесло, якого треба завдати собі труду навчитися. Коли людина спізнає життя, зазнавши його мук, її фібри кріпнуть і набувають певної гнучкості, що дозволяє їй панувати над своєю вразливістю; нерви її стають немов би пружинами, що гнутться, не ламаючись; якщо шлунок гарний, то так загартована людина повинна стільки ж років прожити, як і ливанські кедри, а це прегарні дерева.

— Невже граф умирає? — спітав я.

— Можливо,— відповів Гобсек.— Його спадщина буде соковитим ділом для вас.

Я глянув на нього і спитав, щоб звірити його:

— Скажіть мені, чому ми, граф і я, єдині люди, до яких ви виявили свою прихильність?

— Бо ви єдині, що довірились мені нелукаво,— відповів він.

Хоч ця відповідь і дозволила мені гадати, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо контррозпіски пропадуть, все ж я вирішив піти побачитися з графом. Я послався на пильні справи, і ми вийшли. Тут я мершій подався на вулицю Гельдера. Мене ввели у вітальню, де графиня гралася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона рвучко встала, вийшла мені назустріч і сіла, мовчки показавши на вільний стілець біля каміна. Своє обличчя вона прикрила тією маскою, під якою світські жінки уміють так добре ховати свої почуття. Від прикростів це лице уже змарніло; лишились ще тільки його прегарні риси, що колись становили найголовнішу його окрасу і все ще свідчили про його вродливість.

— Дуже важно, пані, щоб я міг поговорити з графом...

— Для цього вам треба було б мати до себе більше прихильності ніж я,— відповіла вона, перебиваючи мене.— Пан де-Ресто не хоче нікого бачити, він ледве терпить лікаря, що до нього приходить; він відмовляється від усіх послуг, навіть від моїх. У недужих завжди якісь чудні примхи. Вони, як діти, не знають чого хотять.

— А може, як діти, вони прекрасно знають чого хотять.

Графиня почервоніла.

— Але, — казав я далі, щоб перемінити тему розмови, — не можна ж, щоб пан де-Ресто був увесь час сам.

— Коло нього старший син,— сказала вона.

Я пильно подивився на графиню; на цей раз вона не почервоніла, і мені здалося, що вона твердо вирішила не дати прозирнути в свої секрети.

— Ви повинні, пані, зрозуміти, що я прийшов сюди не з цікавости. Мене привели надзвичайно важні інтереси...

Я прикусив губу, почиваючи, що проговорився. Але графиня зараз же скористувалася з моєї небачності.

— Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами моого чоловіка, пане,— сказала вона.— Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

— Справа, в якій я прийшов, обходить тільки самого графа, — твердо відповів я.

— Я скажу, щоб його повідомили про ваше бажання його бачити.

Ввічливий тон і вигляд, з яким вона вимовила цю фразу, не обдурили мене; я догадався, що вона не допустить мене до свого чоловіка. Я почав розмовляти про всяку всячину, щоб мати змогу спостерігати графиню; але, як і всі жінки, що виробили собі якийсь плян, вона уміла прикидатися з тою рідкою довершеністю, яка в осіб вашої статі свідчить про останню ступінь підступства. Осмілюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину. Це почуття

виходило з передбачання майбутнього, що виявлялося в її жестах, поглядах, в її манерах, навіть в інтонаціях її голосу. Я пішов собі.

Тепер я вам розкажу про сцени, що закінчують усю цю історію, про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подробиці, що про них дізнявся завдяки Гобсековій або своїй проникливості. Відколи граф де-Ресто ніби поринув у вихор утіх, щоб розвіяти своє добро, між подружжям відбулися сцени, зміст яких лишився невідомий і які дозволили графові побачити свою дружину в ще гіршому світлі, ніж доти. Як тільки він занедужав і змушеній був лягти, виявилась його відраза до графині і двох її останніх дітей ; він заборонив їм входити до себе в кімнату, а коли вони спробували бути не послухатися цього наказу, їхня неслух'яність викликала такі небезпечні для пана де-Ресто напади, що лікар заклинив графінню не переступати розпоряджень її чоловіка. Пані де-Ресто, бачачи, як усе — землі, фамільне майно і навіть готель, в якому вона жила, одно по одному переходило в руки Гобсека, що немов обернувся, щодо їхнього майна, в якогось казкового велетня - ненажеру, певне, зрозуміла наміри свого чоловіка. Пан де-Трай, на якого дуже вже напосідали кредитори, — подорожував тоді в Англії. Він один міг просвітити графиню щодо таємних запобіжних заходів, що на них Гобсек натякнув панові де-Ресто. Кажуть, що вона довго відмовлялась дати свій підпис, потрібний за нашими законами, щоб ствердити продаж майна, але граф усе ж домігся

свого. Графиня гадала, що її чоловік своє майно переводив на гроші і що маленька пачка кредитових билетів буде на схованці у якогонебудь нотаря, або ж у банку. За її розрахунками, пан де-Ресто неодмінно мусів мати який-небудь документ, що давав його старшому синові змогу легко повернути те майно, яким він дорожив. Отже, вона вирішила встановити за кімнатою свого чоловіка якнайпильніший догляд. У своєму домі, що підпав під її жіноче шпигунство, вона панувала деспотично. Цілий день вона сиділа у вітальні поруч графової кімнати, звідки чути було кожне його слово і кожний найменший порух. На ніч вона веліла стелити собі постіль там же таки, у вітальні, і здебільшого не спала. Лікар цілком перейнявся її інтересами. Ця відданість здавалась надзвичайною. Вона вміла з хитростю, властивою підступним людям, у такому свіtlі виставити відразу, що виявляв до неї пан де-Ресто, і так чудово прикидалася вбитою горем, що здобула щось подібне до слави. Деякі святобожні люди вважали навіть, що вона цим спокутує свої гріхи. Їй же перед очима стояли злідні, що чекали її після графової смерти, якщо вона не дасть собі ради. Отчому ця жінка, відштовхнута від одра недуги, на якому стогнав її чоловік, обвела навколо нього чарівне коло. Далека йому і недалека від нього, у неласці і всесильна, віддана про людське око дружина, вона вижидала смерти і багатства, як та польова комаха, що, сидячи на дні в проритій у піску вікнині, чигає на свою неминучу здобич,

прислухаючись доожної піщинки, що падає. Найсуворіший осудник не міг би не визнати, що в графині десь глибоко було матерне почуття. Смерть її батька, кажуть, була їй науковою. Палко кохаючи своїх дітей, вона укрила від них картину своїх гріхів; досягти цього їй дозволили їхні малі літа; вона вщепила їм любов до себе і дала найкраще, найблискучіше виховання. Признаюсь, я не можу звільнитися від почуття подиву перед цією жінкою і співчуття до неї, за яке ще Гобсек з мене кепкував. У ту пору графиня, пересвідчившись у низотності Максіма, кривавими слізьми спокутувала свої колишні гріхи. Я охоче це допускаю. Які б мерзотні не були заходи, що їх вона вживала, щоб знов повернути багатство свого чоловіка, хіба їх не диктувала їй матерня любов і бажання виправити свої помилки щодо своїх дітей? До того ж, подібно до багатьох жінок, що зазнали грози пристрастів, вона, можливо, почувала бажання повернутися на шлях чесноти. Може взнала вона ціну чесноті тільки тоді, коли зібрала сумні плоди своїх помилок. Щоразу, як малий Ернест виходив від батька, вона по-інквізиторському допитувала його про все, що граф робив або говорив. Дитина охоче йшла назустріч материним бажанням, пояснюючи їх собі любов'ю до батька, і відповідала на всі запитання. Мої відвідини були іскрою світла для графині, що побачила в мені графового міністра помсти і вирішила не допустити мене до вмирущого. Спонукуваний лихим прочуттям, я дуже хотів поговорити з паном де-Ресто,

бо я не був спокійний за долю контр - розписок; якби вони потрапили до рук графині, вона могла б з них скористуватися і між нею й Гобсеком пісчався б нескінчений процес. Я досить знав лихваря, щоб бути певним, що він нізащо не поверне майно графині, а в контексті документів була безліч спірних пунктів, з яких скористуватися міг тільки я. Я хотів запобігти усіх цих прикорстей і пішов до графині ще раз.

— Я помітив, пані, — звернувся Дервіль до віконтеси де - Гранльє тоном признання, — що існують певні моральні явища, на які ми в світі не звертаємо досить уваги. Бувши з природи спостережливий, я мимохідь вношу дух аналізи в справи, які веду і в яких замішані пристрасті. І от мене щоразу вражало, що таємні наміри і думки двох супротивників майже завжди взаємно вгадуються. Іноді в обох ворогів буває така сама ясність розуму і така сама сила духовного прозору, як і в двох закоханих, що читають одне в одного в серці. То ж коли ми обое стали віч - на - віч, графиня і я, я раптом зрозумів причину її антипатії до мене, хоч вона прикривала свої почуття найласкавішою членістю і приязню. Я був накинутий вірник, і це ж річ неможлива, щоб жінка не ненавиділа мужчину, перед яким вона мусить червоніти. Вона вже догадалася, що хоч її чоловік і звірився на мене, але своє майно ще не передав. Наша розмова, якої я переповідати вам не буду, лишилась у моїй пам'яті як один з найнебезпечніших поєдинків, які мені довелося видержати. Коли я

йшов від неї, я скопив у її погляді вираз такої ненависті й люті, що я затремтів. Ми розійшлися ворогами. Вона знищила б мене, якби могла, але я почував до неї жаль, почуття, що для деяких людей рівнозначне найтяжчій образі. Це почуття прорвалося в останніх словах, що я сказав їй, відходячи. Мені здається, що я лишив в її душі глибокий страх, заявивши їй, що на які б способи вона не бралася, вона неодмінно буде розорена.

— Якби я міг побачити графа, то принаймні, хоч добро ваших дітей...

— То я залежала б від вашої ласки,— сказала вона, перебиваючи мене поруком огиди.

Раз справа стояла між нами так одверто, я вирішив урятувати родину від зліднів, що її чекали. Вирішивши допуститися протизаконного вчинку, якщо це буде потрібно, щоб дійти своєї мети, я зробив таке. Я заложив позов на графа де-Ресто за гроші, які він ніби був винен Гобсекові, і дістав на руки присуд. Графіня, певна річ, затаїла цю процедуру, але я цим способом здобув право, як тільки но граф умре, наложить печаті. Тоді я підкупив одного з домашніх слуг і він пообіцяв мені, що саме в той момент, коли його хазяїн буде вмирати, він прийде мені сказати, хоч би то було й опівночі, щоб я міг раптом з'явитись, налякати граfinю загрозою зараз же наложить печаті і таким способом урятувати контр-розписки. Пізніше я довідався, що ця жінка вивчала кодекс, прислушуючись до стогонів свого вмирущого чоловіка. Яку жахливу картину являли б душі тих, хто ото-

чує смертну постіль, якби можна було змалювати їхні думки. І завжди джерело всіх вигадуваних інтриг, вироблюваних плянів, замишлюваних підступів — багатство. Але лишімо на боці ці подробиці, що, бувши досить огидні з своєї природи, дають нам змогу уявити собі муки цієї жінки і її чоловіка і викривають перед нами таємниці деяких родин, подібних до цієї. Останні два місяці граф де-Ресто, що скорився своїй долі, ввесь час був сам у себе в кімнаті і не вставав з ліжка. Смертельна недуга повільно знесилювала його тіло й розум. Віддавшись тим хворобливим фантазіям, химерність яких здається нез'ясовною, він проти-вився тому, щоб прибирали в його кімнаті, відмовлявся від будь-яких послуг і навіть не дозволяв перестеляти собі постіль. Ця надмірна апатія відбилася на всьому, що було коло нього: меблі в кімнаті стояли без ладу; порохи і павутиння вкривали найтендітніші речі. Колись багатий, з виточеним смаком, він вдовольнявся тепер сумною картиною, що являла собою ця кімната, в якій камін, писемне бюрко і стільці були завалені вся-кими речами, потрібними при недузі: порожні і повні слоїки, майже всі брудні; розкидана білизна, побиті тарілки, відкрита грільня перед огнем, ванна, ще повна мінеральної води. Почуття руїни виявлялося в кожній дрібниці цього огидного безладдя. Смерть поклала своє тавро на речі ще до того, як узяти чоловіка. Граф жахався денного світла, завіси на вікнах були спущені і темнота надавала ще більшої похмурости. Цьому сумному

місцю. Недужий сильно схуд, тільки в очах, в яких немов зосередилося все життя, лишився колишній блиск. Було щось жахливе в синюватій блідості його обличчя, надто в надзвичайній довжині його волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами спадало вздовж його щок. Він скидався на фанатичного пустельника. Гризота гасила всі людські почуття у цій ледве п'ятдесятилітній людині, яку ввесь Париж знав такою принадною і такою щасливою. Якось вранці на початку грудня 1824 року він глянув на свого сина Ернеста, що сидів у ногах коло ліжка і болізно дивився на нього.

— Вам боляче? — спитав його молодий віконт.

— Ні, — відповів він з жаскою усмішкою, — усе тут і коло серця, — і, показавши на голову, притис схудлі пальці до запалих грудей таким поруком, що Ернест заплакав.

— Чому не приходить пан Дервіль? — спитав він льокая, якогоуважав за відданого йому, але який цілком був на боці графині.

— Як, Морисе, — вигукнув умирущий, підводячись на постелі і немов приходячи до повного розуму, — уже всьоме або ввосьме я посилаю вас до свого адвоката за ці два тижні, і він не приходить? Ви гадаєте, що можна гратися зі мною? Ідіть по нього зараз же, цю ж мить, і приведіть його. Якщо ви не виконаете моого наказу, я встану і сам піду...

— Пані, — заявив льокай, вийшовши, — ви чули як казав граф. Що мені робити?

— Ви вдасте ніби лішли по адвоката, а коли повернетесь, скажете, що він поїхав за сорок літ від міста у важливій справі, і додасте, що його чекають на кінець тижня.

„Недужі завжди тішать себе надією щодо стану свого здоров'я,— подумала графиня,— і він чекатиме, поки адвокат повернеться“.

Лікар напередодні заявив, що навряд чи граф переживе день.

Коли години через дві льокай прийшов до свого хазяїна з цією безнадійною відповідлю, умирущий сильно схвилювався.

— Боже, боже,— промовив він декілька разів.— Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на сина і, нарешті, сказав ослабілим голосом:

— Ернесте, дитино, моя, ти ще такий молодий; але в тебе добре серце і ти, безумовно, розумієш святість обіцянки, даної умирущому батькові. Чи почуваєш ти себе здатним зберегти таємницю, схоронити її в собі так, щоб навіть мати твоя не могла її запідозрити? Тепер, синку мій, в усьому домі тільки на тебе одного я можу звіритися. Ти не зрадиш моого довір'я?

— Ні, тату.

— Так от, Ернесте, через декілька хвилин я дам тобі запечатаний пакет, що належить панові Дервілеві, і ти так сховаєш його, щоб ніхто не вінав, що він у тебе, непомітно вислизнеш із хати і вкинеш у поштову скриньку в кінці вулиці.

— Добре, тату.

— Можу я важити на тебе?

— Так, тату.

— Підійди обійми мене. Тепер мені легше вмирати, люба моя дитино. Років через шість або сім ти зрозумієш, яка важлива ця таємниця, і тоді дістанеш нагороду за свою спритність і вірність, і знаєш, як я тебе люблю. Лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і наткнувся у вітальні на матір.

— Ернесте, іди сюди,— сказала вона йому. Вона сіла, поставила свого сина перед себе і, з силою притискаючи до свого серця, обняла.

— Ернесте, тато з тобою розмовляв?

— Так, мамо.

— Що він тобі казав?

— Я цього, мамо, не можу повторити.

— О, дитино моя дорога,— вигукнула графиня, палко його обіймаючи,— як мене тішить твоє вміння мовчати. Ніколи не говорити неправди і бути вірним на своє слово, ці два правила ніколи не треба забувати.

— О, яка ти хороша, мамуню! Ти ніколи не говорила неправди! Я певний.

— Іноді, мій любий Ернесте, я говорила неправду. Так, я не додержувала слова за обставин, перед якими усі закони без силі. Слухай, Ернесте, ти вже досить великий і досить розсудливий, щоб не помітити, що твій тато відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг, і це річ неприродна, ти ж знаєш, як я його люблю.

— Знаю, мамо.

— Бідний мій хлопчику,— сказала, плачуши, графиня,— це нещасть — наслідок підступних наговорів. Злі люди хотять роз'єднати мене з твоїм батьком, щоб удавольнити свою зажерлизість. Вони хотять нас позбавити спадщини і забрати її собі. Якби твій тато був здоровий, незгода між нами скінчилася б скоро, він би мене послухався і, як чоловік добрій, люблячий, признав би свою помилку; але його розум ослаб і упередження, з яким він ставиться до мене, перейшло в манію, в свого роду божевілля, наслідок його недуги. Перевага, яку ти маєш у батька супроти інших, теж свідчить про ослаблення його розуму. Ти ж до його недуги ніколи не помічав, щоб він любив Поліну і Жоржа менше за тебе. Все це в нього примхи. Любов до тебе могла подати йому на думку дати тобі які-небудь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину, мій любий, не хочеш, щоб твоя мати ходила жебрати колинебудь як старчиха, то ти повинен їй сказати все...

— Так ви он як! — вигукнув граф, розчахнувши двері і з'явившись на порозі трохи не голий, висхлий і безплотний, як кістяк.

Цей глухий крик справив жахливе вражіння на графиню, що захолола нерухома, заціпеніла. Чоловік її був такий кволий і блідий, немов вийшов з могили.

— Ви напоїли моє життя горем і ще хочете не дати мені спокійно вмерти, хочете звести з пуття моого сина, зробити його порочним чоловіком! — крикнув він хрипким голосом.

Графиня кинулася в ноги умирущому, якому останні життєві прикрості надавали майже огидного вигляду, і вдарила у сліози.

— Змилосердіться! Змилосердіться! — закричала вона.

— А мене ви пожаліли? — спитав він. — Я дав вам провести ваше добро, а тепер ви хочете провести й мое, розорити моого сина?

— Нехай так. Добре, не майте жалю до мене, не майте милосердя, — сказала вона. — але діти. Засудіть мене в монастир — я піду. Щоб спокутувати перед вами свою провину, я зроблю все, що тільки скажете, але діти нехай будуть щасливі. О, діти, діти!

— У мене тільки одна дитина, — відповів граф, — розочаровано простягаючи свою схудлу руку до сина,

— Простіть, я каюсь, каюсь!.. — кричала графиня обіймаючи вогкі чоловікові ноги. Схлипування не давали їй говорити і з її запаленої горяні виривались неясні нерозбірливі вигуки.

— Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще відважуєтесь говорити про каяття? — вигукнув умирущий, штовхнувши графиню ногою й перекинувши її. — Мені гайдко на вас дивитися, — додав він безстрасним тоном, в якому було щось жахливе. — Ви були поганою дочкою, поганою дружиною і будете поганою матір'ю.

Нешансна жінка зомліла. Умирущий повернувся до ліжка, повалився на нього, а через декілька годин знепритомнів. Прийшли священики запричастити його. А опівночі він богові душу

віддав. Ранішня сцена вичерпала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з татусем Гобсеком. Завдяки переполохові, що йшов у хаті, ми пройшли в маленьку вітальню, що перед кімнатою померлого, і застали там трьох дітей у сльозах і двох священиків, що мали перебути ніч коло тіла. Ернест підійшов до мене і сказав, що мати його хоче побути сама в графовій кімнаті.

— Не йдіть туди,— сказав він якимсь чудним голосом, — вона там молиться.

Гобсек розсміявся властивим йому безгучним сміхом. Почуття, що спалахнуло на юному обличчі Ернеста, занадто схвилювало мене, щоб я міг поділяти іронію скнари. Коли хлопець побачив, що ми простуємо до дверей, він підбіг і притулився до них з криком: „Мамо, тебе шукають двоє чорних панів“. Гобсек підняв дитину немов пір'їнку і відчинив двери. Яке видовище стало перед нашими очима! У кімнаті панувало страшенне безладдя. З розкучмаченим від розпачу волоссям, з блискучими очима, графіня стояла перед нами сторопіла серед розкиданого вбрання, паперу і ганчір'я. Моторошно було дивитись на цей струс у присутності покійника.

Тільки но граф упокоївся, як його дружина виламала всі шухляди в писемному бюрку; килим коло неї був закиданий відламками, деякі меблі були поламані, декілька портфелів розірвані, на всюому були сліди її сміливих рук. Якщо спочатку її шукання були марні, то з її вигляду

і хвилювання я догадався, що, кінець - кінцем, вона таки знайшла таємні папери. Я глянув на постіль і з інстинктом, яким нас наділяє досвід, догадався про те, що сталося. Труп графа майже скотився з ліжка й лежав ниць, недбало кинутий, мов один з тих конвертів, що валялись на підлозі; він теж був тільки оболонкою. Його задубілі, здерев'янілі члени надавали йому якогось химерно - страшного вигляду. Умирущий, видно, ховав контр - розписку під подушкою, мов би для того, щоб уберегти її від усіких замахів до самої своєї смерти. Графіня догадалась про цю чоловікову думку, що до того ж була немов написана в останньому його порухові, в конвульсійно зведених пальцях. Подушка була скинута з постелі, на ній ще зберігся відбиток графиніної ноги. Перед її ногами я побачив конверт, у декількох місцях запечатаний графськими гербами. Я його мерщій схопив і прочитав напис, який свідчив, що вміст його повинен був бути переданий мені. Я пильно глянув на графіню з суворою проникливістю судді, що допитує злочинця. Полум'я в каміні пожирало папери.

Почувши, що ми йдемо, графіня кинула їх в огонь; прочитавши перші розпорядження, що я склав на користь її дітей, вона уявила, що цей заповіт позбавляє їх спадщини. Нечисте сумління і мимовільний страх, що його зазнають злочинці, вчиняючи злочин, позбавили її здатності міркувати. Заскочена, вона, може, побачила перед сібою ешафт і відчула розпечено залізо ката.

Ця жінка чекала від нас перших слів, задихаючись і люто дивлячись на нас.

— Ах, пані,— вигукнув я, вихоплюючи з каміна клапоть паперу, до якого вогонь ще не добрався,— ви розорили своїх дітей; ці папери доводили їхнє право власності.

Губи їй заворушились так, що, здавалась, ніби її от-от візьме грець.

— Ге-ге-ге!— закректав Гобсек, і цей вигук був подібний до скреготу мідного свічника, коли його сунуть по мармуровій плиті.

Помовчавши трохи, старий сказав мені спокійним тоном:

— Чи не збираєтесь ви подати граfinі на думку, що не я законний власник майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Якби мене нагло вдарили ломакою по голові, я б був менше прибитий і проголомшений. Графіня помітила вражений погляд, яким я дивився на лихваря.

— Пане... пане!... — тільки могла вона вимовити.

— У вас *fidei commis?* — спитав я його.

— Можливо.

— Невже ви скористуєтесь злочином, що його вчинила графіня?

— Певна річ.

Я вийшов, покинувши графіню, що сиділа коло постілі свого чоловіка і ридала гіркими слізами. Гобсек вийшов услід за мною. Коли ми опинились на вулиці, я відсторонився від нього, але він пе-

рейшов до мене, метнув на мене один з тих глибоких поглядів, якими зазирає в серце, і сказав своїм високим голосом, в якому прозвучали різкі ноти:

— Ти здумав мене судити?

З тої пори ми мало бачились. Гобсек винайняв графський готель, літні місяці перебував у його маєтках, удавав із себе вельможу, будував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в одній з алей Тюльрійського саду.

— Графіня держить себе героїчно, — сказав я йому. — Вона віддала своє життя дітям і дала їм чудове виховання. Старший син — чарівний молодий чоловік...

— Можливо.

— Годилося б вам допомогти Ернестові, — казав я далі.

— Допомогти Ернестові! — вигукнув Гобсек. — Ніні! Нещастя — наш найбільший учитель, нещастя научить його знати ціну грошам, людям і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. Коли він стане гарним стерничим, ми дамо йому корабель.

Я попрощався з ним, не стараючись зрозуміти значення його слів. Хоч пан де-Ресто, якому його мати прищепила до мене відразу, далекий від того, щоб радитись зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до пани Камілі і приспішити старого виконати покладене на нього доручення, бо молодий граф має незабаром дійти повних літ. Старий лих-

вар давно вже ліг, слабуючи на недугу, від якої йому судилося вмерти. Він відіклав відповідь до того часу, коли він зможе встati і взятися за справи. Видно, він нічого не хотів випустити з своїх рук, поки в нім ще тліло життя; інших причин для відволікання бути не могло. Побачивши, що його недуга куди серйозніша ніж він гадав, я лишався коло його досить довго, щоб спостерігати як поступувала його пристрасть, яку старість довела до останнього ступня божевілля. Щоб не мати сусід у домі, в якім він жив, він найняв майже всі кімнати і лишив їх порожніми. У своїй кімнаті він нічого не змінив. Мєблі, які я так добре знав цілих шістнадцять років, немов під склом зберігалися, до такої міри лишились вони такими, як і були. Його стара віддана воротарка, дружина інваліда, що стеріг вхід, поки вона була у господаря, все ще була йому за економку, вірника, впускала до нього відвідувачів і доглядала його. Попри свою немічність Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував гроші, і так спростив свої справи, що для того, щоб вести їх з надвірнім світом, досить було давати доручення інвалідові. Відколи складено договір, яким Франція визнавал республіку Гаїті, Гобсека, завдяки його обізнаності з станом колишніх багатств у Сан-Домінго і з колоністами або заінтересованими особами, що домагалися відшкодування, призначили на члена комісії, що мала ліквідувати їхні домагання і розподілити платежі, що належалися з Гаїті. Винахідливий геній Гобсека створив агентство для обліку претен-

зій колоністів або їхніх спадкоємців під фірмою Вербруста і Жігоне, з якими він ділив прибутки, не маючи потреби вкладати в підприємство гроші, бо його вкладом були його знання. Це агентство було ніби фільтром, крізь який проходили претензії людей недосвідчених, недовірливих або тих, чиї права були спірні. Як член ліквідаційної комісії, Гобсек умів договоряться з великими власниками, які, чи для того, щоб збільшити цінність своїх прав, чи щоб скоріше їх визнали, присилали йому подарунки, відповідно до величини своїх маєтків.

Отже, ці дарунки були ніби процентами з тих сум, яких власником він не міг стати; крім того, його агентство продавало йому за безцінь маленькі сумнівні маєтки, а також ті, власники яких давали перевагу негайній сплаті, яка б маленька вона не була, перед непевними платежами республіки. Гобсек був ненажерливим боа-констріктором цього великого підприємства. Щоранку він одержував свою данину і оглядав її, як міністер якогонебудь набоба, перед тим як підписати комунебудь помилування. Гобсек приймав усе, починаючи від кошика з рибою, від якогонебудь злидаря і кінчаючи фунтами свічок від людей ощадник, починаючи від сервізів від багачів і кінчаючи золотими табакерками від спекулянтів. Ніхто не знав куди дівались усі ці подарунки. До нього приносили все, але не виносили нічого.

— Слово чести, — казала мені воротарка, давня моя знайома,— мені здається, що він усе це ков-

тає і не гладшає, бо він сухий і худий як пташка на моєму годиннику.

Нарешті, минулого понеділка Гобсек послав до мене інваліда, і той, увійшовши в кабінет, сказав мені :

— Ідіть швидше, пане Дервілю, бо хазяїн умирає; він пожовк, як цитрина, і хоче зараз з вами поговорити; смерть уже добирається до нього, і він уже хрипить.

Увійшовши в кімнату умирущого, я побачив його на колінах перед каміном, у якому, хоч огонь і не горів, була величезна купа золи. Гобсек доповз до нього від ліжка, але вернутися назад у нього не стало сил, так само як не стало голосу стогнати.

— Мій давній друже,— сказав я підвівши його і допомагаючи йому добратись до ліжка,— вам було холодно, чому ви не топите в хаті?

— Мені зовсім не холодно,— відповів він.— Не треба топити, не треба. Я йду, не знаю куди хлопче,— казав він далі, дивлячись на мене останнім пильним похололим поглядом,— але я відходжу. У мене карфологія¹¹⁾,— сказав він, послуговуючись терміном, що свідчив, яка ще чиста і ясна була в нього голова.— Мені здалось, що в моїй кімнаті повно живого золота і я встав, щоб узяти його. Кому припаде мое золото? Я не лишаю його урядові; я склав духівницю, пошукай її, Гроціусе. У „прекрасної голяндки“ була дочка, яку я якось бачив увечері на Вів'єнській вулиці. Її, здається, прозвали „Електричним Скатом“. Вона гарненька, як

амурчик, найди її, Гроціусе. Ти виконавець моєї духівниці, бери собі, що хочеш, їж; тут є пироги з печінкою, пакунки з кавою, цукор, золоті ложки. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому діяманти? Ти табаку нюхаєш? У мене є табака, продай її в Гамбург, вони зароблять на їй половину. І от усе в мене є і все треба покидати. Ну, ну, татусю Гобсеку, не треба легкодухости, будь самим собою.

Він підвівся на постелі і його лице чітко вири-сувалося на подушці, немов було з бронзи; він витягнув свою суху руку з кістлявими пальцями на укривалі і згріб його, ніби хотів удержанатися; глянув на камін, так само холодний як і його ме-талевий погляд і вмер при повному розумі, яви-вши воротарці, інвалідові і мені образ тих дивних уважних римлян, що їх Летьєр змалював позад консулів у своїй картині „Смерть Брутових дітей“.

— Молодець був старий зух! — промовив інвалід своїм салдатським жаргоном:

Мені все ще вчувалося фантастичне перелічуван-ня багатств, що робив умирущий, і мій погляд, пішовши за його поглядом, не міг відірватися від купи золи, розміри якої мене вразили. Я взяв братки і, вstromивши їх у золу, наткнувся на ку-пу золота і срібла, що утворилася, певне, з речей, що їх йому приносили під час його недуги і які його немічність не дала йому заховати, а недовіра не дозволила послати до банку.

— Біжіть до мирового судді,— сказав я старому інвалідові, — треба зараз же положити печаті.

Вражений останніми словами Гобсека і тим, що мені недавно говорила воротарка, я взяв ключі від кімнат на першому і другому поверсі і пішов туди. В першій же кімнаті, що я відчинив, я найшов пояснення всім словам, що перше вважав за безглазді, бо побачив наслідки скупости, що повстає тільки з того нелогічного інстинкту, якого стільки прикладів знаходимо у провінціальних скнар. У кімнаті, поруч тієї, де вмер Гобсек, були засмерділі пироги, багато всякої харчі і навіть мушлі та риба, що взялися цвіллю і так смерділи, що я мало не задихнувся. Скрізь кишіли черви і таргани. Ці недавні подарунки були перемішані з коробками всяких форм, з ящиками чаю, з пакунками кави. На каміні в срібній супниці лежали повідомлення при прибуття до Гавру товарів на його ім'я: бавовни, цукру, руму, кави, індіга, тютюну — цілий базар колоніальних товарів. Ця кімната була завалена меблями, срібними речами, лямпами, картинами, вазами, книгами, прекрасними згорнутими гравюрами без рамців, і рідкостями. Можливо, що безмежна кількість коштовностей складалася не лише з подарунків, але й з невикуплених застав. Я побачив там скриньки з коштовностями, вкриті гербами або вензелями, сервізи, дорогу зброю, але без стикеток. Розгорнувши одну книгу, що була, як мені здалося, не на своєму місці, я найшов у ній тисячофранкові білети. Я вирішив добре переглянути геть усе до дрібниць, дослідити підлоги, стелі, карнизи і стіни, щоб розшукати все золото, на яке був такий жаднющий

цей гідний Рембрандтового пензля голяндець. Ніколи я не бачив за всю свою адвокатську діяльність таких наслідків скучості і оригінальності. Повернувшись у його кімнату, я найшов написемному бюрку пояснення прогресивному безладню і скупчуванню цих багатств. Під прес-пап'є лежало листування Гобсека з купцями, яким він мабуть завжди продавав свої подарунки. Та чи тому, що ці люди стали жертвами Гобсекової промітності, чи тому, що він дуже велику ціну правив за свої товари або фабриковані вартості, але ні один торг не був доведений до кінця. Харчів він не продавав Шеве, бо Шеве хотів тридцять відсотків знижки. Гобсек торгувався за кілька франків, а продукти тимчасом псувалися. Щодо срібних речей, він не хотів платити за їх приставку. Щодо кави, він не хотів гарантувати цілости. Одно слово, кожна річ давала привід до суперечок, що виявляли в Гобсекові перші симптоми того здитиніння, тієї незрозумілої упертості, що до них доходять усі старі, у яких пристрасті переживають їхній розум. Я спитав себе, так само, як він себе питав: „Кому припадуть усі ці багатства?“...

Думаючи про чудне повідомлення про його спадкоємицю, я бачу, що мені доведеться обшукати всі підозрілі domi в Парижі, щоб кинути якісь жінці колосальне багатство. Але передусім знайте, що на підставі документів, граф Ернест де-Ресто незабаром буде введений у посідання маєтку, що дозволить йому одружитися з панною Камілою і за-

разом виділити досстатні суми своїй матері, графині де-Ресто, братові і сестрі.

— Ну, що ж, любий пане Дервілю, ми про це поміркуємо, — відказала пані де-Гранльє. — Пан Ернест повинен бути багатим, щоб така родина, як наша, могла прийняти його матір. Не забудьте, що мій син через декілька день буде герцогом де-Гранльє і об'єднає маєток обох родів де-Гранльє, і я хочу, щоб він мав швагра собі до вподоби.

— Але, — зауважив граф де-Борн, — герб у Ресто: червоне поле з срібною смugoю впоперек і чотирі золоті щити, кожний з чорним хрестом, а це дуже давній герб.

— Та то правда, — сказала віконtesa, — до того ж Каміла може не бачитися з своєю свекrhoю, що порушила *res tuta*, девіз герба, про який, братіку, ти нам говорив.

— Пані де-Босеан приймала пані де-Ресто, — сказав старий дядько.

— О, лише на раутах! — відмовила віконtesa.

Паріж, січень 1830 р.

ПРИМІТКИ ГОСЕК

1. *Горіо* — див. роман О. Бальзака «Батько Горіо».
2. *Цивільна Ліста* — кошти, призначенні (в монархічних державах) на особисті витрати монарха.
3. *Ремінна Панчоха* (Leatherstocking) — прізвисько мисливця Нетті Бампо, героя романів Ф. Купера: «Піонер» (The Pioneer), «Останній з могіканів» (The Last of the Mohicans), «Слідеч» (The Pathfinder), «Звіробійник» (The Deerslayer) та «Прерія» (The Prairie).
4. Гра слів. «Гобсек» (gobe sec) по-французькому дослівно значить: «ковтай сухе».
5. *Діманш* — дієва особа в комедії Ж.-Б. Мольєра «Дон-Жуан». Тип боязького кредитора, якого обезбрює ввічливість і красномовність його винуватців.
6. *Обол* — дрібна монета в стародавній Греції.
7. *Гроціус* — прізвисько Гуга Фан Грота, голландського правника і дипломата початку XVII століття.
8. *Тандем* — відкритий кабріолет, запряжений двома кіньми в колосок.
9. *Ego sum papa* — «я — татусь».
10. *Fidel commis* (юрид. терм.) — майно, умовно одписане в духівниці на ім'я особи, уповноваженої передати спадщину іншій особі.
11. *Карфологія* — конвульсійні стискання рук в умирущих.

Ціна 60 коп. (Р)

15

